

ΑΓΩΝΕΣ, ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΑ ΠΑΙΓΝΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

Ἐπάρχουσιν οἱ φρονοῦντες ὅτι εἶναι δύσκολον ν' ἀναζητήσωμεν ἐν Βυζαντίῳ γυμνικούς ἀγῶνας, καί δὴ ἐπισήμως τελουμένους, ἐπομένως καί γυμνάσια καί παλαίστρας¹, ἄλλοι δὲ καί ὀρθίζουσι τὸ 394, ἔτος, καθ' ὃ ἔπαυσαν τελούμενα τὰ ἐν Ἡλιδι Ὀλύμπια, ὡς χρονικὸν ὄριον, μετὰ τὸ ὁποῖον οὔτε περὶ γυμναστικῆς πλέον γίνεται λόγος οὔτε καί γυμνικοὶ ἀγῶνες ἀναφέρονται ἀνὰ τὰς Βυζαντινὰς χώρας².

Αἱ ἀνωτέρω γνῶμαι ἀνάγκη εἶναι νὰ τροποποιηθῶσιν, ὥς θὰ δεῖξῃ κατωτέρω ἡ ἔρευνα τῶν πηγῶν.

Κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ἡ ἀγωνιστικὴ εἶναι βεβαίως «οὐχὶ ἐπὶ παιδείᾳ, ἀλλ' ἐπὶ τέχνῃ», γίνεται δηλαδὴ οὐχὶ χάριν παιδαγωγικῶν σκοπῶν, ἀλλὰ μόνον πρὸς ἐπίδειξιν ἐπαγγελματικῆς ἱκανότητος, ὅσον ὅμως προχωροῦμεν πρὸς τὰ ἄνω καί ἡ ἀπήχησις τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ βίου εἶναι ἀκόμη ζωηρά, εὐρίσκομεν οὐχὶ σπανίως καί γυμνικῶν ἀγῶνων μνεῖαν καί παλαίστρας καί γυμνασίου καί παιδοτριβου³.

Γενικῶς εἰπεῖν, ὡς ἐκ τῆς μελέτης τῶν πηγῶν φαίνεται, ἡ ἀγωνιστικὴ παρὰ Βυζαντινοῖς συνεχίζει τὴν διαρκῶς ἀτονοῦσαν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν παράδοσιν μέχρι που τῶν μέσων τῆς ΣΤ' μ.Χ. ἑκατονταετηρίδος⁴, ὅπότε δὲν ἐκλείπει μὲν τελείως, πάντως ὅμως παύει ἔχουσα τὸν ἀρχαῖον αὐτῆς χαρατῆρα. Καί ἔπρεπε νὰ εἶναι πολὺ ἰσχυρὰ ἡ ἀρχαία Ἑλληνικὴ γυμναστικὴ καί ἀγωνιστικὴ παράδοσις, ἵνα ἀντίσχη ἐπὶ αἰῶνας εἰς τὸν κατ' αὐτῆς ἐπίμονον καί συστηματικὸν πόλεμον τῆς ἐκκλησίας καί τῶν πιστῶν αὐτῆς, εἰς τὰς ἀντιλήψεις τῶν ὁποίων προσέκρουον τὰ ἐν τοῖς γυμνασίοις, ταῖς παλαίστραις καί τοῖς ἀγῶσι συμβαίοντα⁵.

¹ Σπ. Λαμπροῦ, Οἱ γυμναστικοὶ ἀγῶνες παρὰ Βυζαντινοῖς (Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1896 σ. 58), Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 339.

² Ε. Παυλίνη, "Ἐνθ' ἀν. σ. 401, 411.

³ Βλ. κατωτέρω κυρίως τὰς ἐκ τῶν λόγων τοῦ Χρυσοστόμου μαρτυρίας.

⁴ Κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ὁ Προκόπιος ἐν τῷ περὶ τῶν Περσικῶν πολέμων ἔργῳ του 1.64.12 (Βόνν.) ἀναφέρει Ἄνδρέαν τινὰ «παιδοτριβὴν καί παλαίστραν τινὴ ἐν Βυζαντίῳ ἐφεστηκότα». Ἐπιθι J. Krause, Die Byzantiner des Mittelalters σ. 306, 308 καί Ε. Παυλίνη, "Ἐνθ' ἀν. σ. 402.

⁵ Καί ἡ ἁγία Γραφή εἶναι ἐναντίον τῶν γυμνασίων καί τῶν παλαιστρῶν 2. Μακκαβ. 4.13.

Ἐν πρώτοις ἀπρεπὲς ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν νὰ προέρχονται εἰς τὰ στάδια καὶ νὰ ἀγωνίζονται γυμνοὶ οἱ ἀθληταί¹. Συγγραφεὺς τοῦ Ε΄. μ. Χ. αἰῶνος, ὁ Σελευκεῖας Βασιλεῖος, ὁμιλῶν περὶ τῶν ἐπὶ τῶν χρόνων του ἐν Ἀντιοχείᾳ τελουμένων Ὀλυμπίων, μετ' ἀγανακτικῆς ἀναφωνεῖ ὁ ἀγὼν αὐτὸς «ἄπερ κρύπτειν ἢ φύσις προσέταξε ταῦτα τοῖς ἀπάντων ὄμμασιν ἀναιδῶς θεατρίζει². Ἐπειτα ἀπόβλητα ἐθεωροῦντο ὠρισμένα ἀγωνίσματα (πάλη-πυγμῆ-παγκράτιον), διότι ταῦτα ἠχρείουν τὸ σῶμα καὶ δὴ καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ κατ' εἰκόνα Θεοῦ πλασθέντος ἀνθρώπου³. Μὴ λησμονῶμεν προσέειπε ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ὑπολαμβάνοντες τὸ σῶμα ὡς φυλακὴν τῆς ψυχῆς, φυσικὸν ἦτο νὰ παραμελῶσι τοῦτο, ἵνα αὕτη εὐχερέστερον ἀπαλλαγῇ τῶν δεσμῶν της. Κατ' αὐτοὺς χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνθρώπου ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ κατεσκληρὸς τοῦ σώματος καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ προσώπου ἐπανθοῦσα ὠχρία. Τὴν τοῦ δίσκου καὶ τοῦ ἀκοντίου βολὴν οὐδὲν ἄλλο ἐθεώρουν ἢ ἀνωφελῆ κατανάλωσιν ἀνθρωπίνης δυνάμεως⁴.

Τέλος οἱ γυμνικοὶ ἀγῶνες συνέχεια ὄντες τῶν ἀρχαίων Ἑλληνικῶν καὶ μὲ τὸν ἐθνικὸν ἐπομένως βίον συνδεόμενοι, ἐπολεμοῦντο καὶ ὡς εἰς τὸν ἐθνισμὸν ἀγοντες. Τούτους συχνότατα ὡς «ἔξω ἀγῶνας» ὑπὸ τῶν συγγραφέων χαρακτηριζόμενος ὁ Σελευκεῖας Βασιλεῖος θεωρεῖ ὡς «Ἑλληνισμὸν Χριστιανισμοῦ προσωπεῖω κρυπτόμενον»⁵, ὁμιλῶν δὲ περὶ τῶν συγχρόνων του ἐν Ἀντιοχείᾳ τελουμένων Ὀλυμπίων τὰ χαρακτηρίζει ὡς «θανάτου τερπνὸν δηλητήριον καὶ δαίμονος ἑορτὴν τὸν σταυρὸν καθυβρίζουσαν» καὶ ὡς «Ἑλλήνων θρησκείαν διὰ μιμήσεως πρὸς τὴν εἰδωλικὴν ἀσέβειαν ἀγοντα⁶», ἀντίληψις, πρὸς ἣν καὶ ὁ Χρυσόστομος συμφωνεῖ λέγων περὶ τῶν αὐτῶν Ὀλυμπίων ὅτι ἐν αὐτοῖς «ὁ διάβολος πομπεύει»⁷.

Παρ' ὅλα αὐτὰ Χριστιανοὶ τῶν ἀγαθῶν τῆς Ἑλληνικῆς παιδείας γενθέντες, ὡς λ.χ. Βασιλεῖος ὁ Μέγας, ἐλυποῦντο, διότι ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι εἶχον κλειθεῖς τὰ γυμνάσια καὶ συνίστων τὴν γυμναστικὴν ὡς μαλαίτουσαν τὴν δυναστείαν τοῦ ἐν ἡμῖν πλεονάζοντος πυρός, ὕδατος καὶ ἀέρος⁸.

¹ Φ. Κουκουλέ, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαὶ σ. 32.

² Βασιλείου Σελευκεῖας, Λόγος εἰς τὰ Ὀλύμπια (Migne, P. G. 85.309.)

³ Bigelmair, Die Beteiligung der Christen im öffentlichen Leben σ. 272. Καὶ οἱ πολιτικοὶ νόμοι ἐφρόντιζον, «ὥστε ἡ ὄψις, ἥτις πρὸς μίμησιν τῆς ὠραιότητος τῆς οὐρανιας ἐστὶ πεπλασμένη μηδαμῶς σπιλωθῆ» Σύνοψις M 11.2 (Zachariae von Lingenthal, JGR. 5.490).

⁴ Bigelmair, Ἐνθ' ἀν.

⁵ Βασιλείου Σελευκεῖας, Ἐνθ' ἀν. P. G. 85.308.

⁶ Βασιλείου Σελευκεῖας, Ἐνθ' ἀν. P. G. 85.309.313.

⁷ Χρυσόστομος, P. G. 63.897. Ἄς ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν καὶ οἱ λόγοι καὶ ἄλλων πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ μάλιστα τοῦ Χρυσοστόμου, κατὰ τῶν ἱπποδρομικῶν ἀγῶνων, τοὺς ὁποίους Ἰσιδώρος ὁ Πηλουσιώτης καλεῖ «κοινὴν τῆς οἰκουμένης λύμην» ἀποκαλῶν κακοτεχνίαν τὴν τέχνην τῶν μετεχόντων εἰς αὐτοὺς P. G. 78.1437.1444.

⁸ Φ. Κουκουλέ, Βασιλείου τοῦ Μεγάλου δόξαι παιδαγωγικαὶ σ. 33.

ΑΙ ΠΗΓΑΙ

Ὁ μέλλον νὰ ἐξετάσῃ τὰ κατὰ τοὺς ἀγῶνας, τὰ ἀγωνίσματα καὶ τὰ ἀγωνιστικά παίγνια κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν δὲν στερεῖται σχετικῶν πηγῶν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι δὲν εἶναι αὐταὶ πολὺ πλούσιαι, πάντως ὅμως ἱκαναὶ νὰ μᾶς διαφωτίσωσιν ἐπαρκῶς περὶ τοῦ θέματος.

Ἐν πρώτοις πληροφορίας διὰ τὴν παλαιότεραν ἐποχὴν παρέχει ἡμῖν Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν τῷ παιδαγωγῷ του¹, διὰ δὲ τοὺς μετέπειτα αἰῶνας μέχρι καὶ τοῦ ἔκτου, οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας, οἵτινες ὑποστηρίζοντες ὅτι ὁ βίος τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀγὼν ἢ ἀρετῆς ἀγωνιστήριον, συχνὰ ἔκαμνον χρῆσιν μεταφορῶν ἐκ τῶν ἀγῶνων εἰλημμένων. Μεταξὺ δὲ τῶν πατέρων δέον νὰ ἐξαρθῇ ὁ Χρυσόστομος ὁ ὑπὲρ πάντα ἄλλον μελετήσας καὶ περιγράψας τὸν σύγχρονον βίον του.

Μετὰ τοὺς λόγους τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, ἔπονται διάφοροι ρητορικοὶ λόγοι καὶ γυμνάσματα (πβ. τὰ ἔργα τοῦ Λιβανίου καὶ τοῦ Χορικίου) εἰς οὓς προσθετεῖται αἱ ἐκ τῶν χρονογράφων ποικίλαι καὶ πολύτιμοι μαρτυρίαι, μάλιστα διὰ τὴν ἀπὸ Γ'. αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν ἐποχὴν, εἰς ἃς, διὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας, δέον νὰ προσθήσῃ τις τὰ ἐν τοῖς ἐπιπλήθους περιγραφόμενα.

Καὶ τὰ ὄνειροκριτικά δὲ βιβλία τὰ τε παλαιότερα καὶ τὸ τοῦ Ἀχιμετ οὐκ ὀλίγας σχετικὰς πρὸς τὸ θέμα παρέχουσι πληροφορίας, εἰς ἃς δέον νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰς τῶν ἐρμηνευμάτων τοῦ Πολυδεύκου. Πολλοῦ λόγου προσέτι ἀξία εἶναι ὅσα σχετικὰ λέγει καὶ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως, ὅσα διὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας σημειοῦσιν οἱ χρονογράφοι Γρηγορᾶς, Καντακουζηνὸς καὶ Παχυμέρης καὶ ὅσα μανθάνομεν ἐκ κειμένου τοῦ ΙΒ'. αἰῶνος ἐπιγραφομένου «ἐκφρασις ξυλοκονταριῶν»².

Ἀληθὲς εἶναι ὅτι καὶ ἐν μεσαιωνικοῖς ἱατρικοῖς βιβλίοις λόγος γίνεται περὶ διαφόρων γυμνασμάτων, ταῦτα ὅμως γινόμενα χάριν ὑγιεινῶν σκοπῶν καὶ οὐχὶ πρὸς ἐπίδειξιν σωματικῆς ρώμης, δέον μετ' ἐπιφυλάξεως νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν, ἀφ' οὗ ἄλλως τε ἐν πολλοῖς ἀντιγράφουσι ταῦτα τὰ τοῦ Γαληνοῦ. Τέλος ἃς σημειωθῇ ὅτι μία τῶν κυρίων πηγῶν διὰ τὸ θέμα ἡμῶν εἶναι τὰ ἐν ταῖς Βυζαντιναῖς συλλογαῖς τῶν νόμων λεγόμενα καὶ ὅσα διαφωτιστικὰ παραδίδουσιν οἱ ἱεροὶ κανόνες, καὶ μάλιστα οἱ ἐρμηνευταὶ αὐτῶν.

Ταῦτα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς διὰ τὰς ἀμέσους πηγὰς ἐμέσους, ἦτοι εἰκόνας, ἂν ἐξαίρεση τις τὰς σχετιζόμενας μὲ τοὺς ἱπποδρομικοὺς ἀγῶνας, ἔχομεν πολὺ ὀλίγας καὶ δὴ κυρίως ἀναφερομένας εἰς ὄρισμένον ἀγώνισμα, τὴν πάλην, τὴν ὁποίαν καὶ δὲν παριστάνουσι πάντοτε πιστῶς.

¹ Βλέπε κυρίως τὸ 10^{ον} κεφάλαιον τοῦ 3^{ου} βιβλίου.

² Ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου ἐν Ν. Ἑλληνομνήμονι τόμ. 5 σ. 3 ἔξ.

Ἡ ἔλλειψις αὐτῆ εἶναι εὐνόητος· ἀφ' οὗ οἱ Χριστιανοὶ ἦσαν κατὰ τῶν ἀγωνισμάτων, φυσικὸν ἦτο νὰ μὴ παριστάνωσι ταῦτα καὶ διὰ τῆς γραφῆς.

ΑΙ ΕΚ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΑΙ

Ἐξετάσωμεν νῦν κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τὰς ὑπὸ τῶν πηγῶν παρεχομένας ἡμῖν πληροφορίας. Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν τῷ παιδαγωγῷ αὐτοῦ συνιστᾷ εἰς τοὺς νέους τὸ γυμνάσιον ὡς χρήσιμον καὶ πρὸς ὑγιείαν, ἀλλὰ καὶ εὐψυχίαν, μνεῖαν δὲ ποιεῖται ὁ αὐτὸς καὶ τοῦ ἀθλημιμένου δι' ἐλαίου καὶ ἀνατριβόντος εἴτε ἑαυτὸν εἴτε τὸν προηγουμένως αὐτὸν τριψάντα ¹.

Μετὰ ταῦτα, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 364-378 μ. Χ. ἔχομεν διάταξιν τῶν Οὐάλεντος καὶ Βαλεντινιανοῦ περὶ θεαμάτων, ἐν ἧ φαίνεται τότε τὸ ὑπὲρ τῶν γυμνικῶν ἀγῶνων ἐνδιαφέρον, ἀφ' οὗ ἐν αὐτῇ λέγεται «non invidemus sed potius cohortamur amplectenda felicitis populi studia gymnici ut agonis spectacula reformatur» ².

Ὁ Μ. Βασίλειος ποιεῖται μνεῖαν παιδοτριβόν, ὅστις πρέπει νὰ φροντίξῃ, ἵνα οἱ ὑπ' αὐτοῦ ἀσκούμενοι παῖδες γίνωσιν ἀλκιμώτατοι καὶ τεχνικώτατοι, ἵνα καὶ αὐτοὶ νικήσωσι καὶ αὐτὸς ἐπαινεθῇ ³, ἐπανελημμένως δ' ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει γυμνικοὺς ἀγῶνας ⁴, γυμνάσια καὶ παλαίστρας, ἔνθα οἱ νέοι δεικνύουσι πᾶσαν σπουδὴν περὶ τὴν ἀθλήσιν ⁵, πρὸς δὲ καὶ παιδοτριβὰς προπονοῦντας τοὺς ἀθλητὰς καὶ τοὺς βοηθοὺς αὐτῶν, ἀλείπτας πιθανώτατα ⁶, καὶ πάλιν ἀθλητὰς ἀσκουμένους ἐν ταῖς παλαίστραις ⁷. Βραδύτερον ἐν τοῖς Πανδέκταις ἀναφέρονται πάλιν αἱ παλαίστραι καὶ οἱ ἐν αὐταῖς ἀσκούμενοι ⁸, εἶπομεν δ' ἀνωτέρω ὅτι καὶ ὁ Προκόπιος κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀναφέρει Ἀνδρέαν τινὰ παιδοτριβὴν καὶ παλαίστρας προσηθηκότα. Καὶ τὰ ἐρμηνεύματα δὲ τοῦ Πολυδεύκου (σ. 95. 215 Boucherie) ἀναφέρουσι στάδιον καὶ πάλην καὶ παγκρατιαστὰς καὶ πεντάθλους ⁹.

Μνεῖαν πάλης καὶ παλαιστῶν ἔχομεν καὶ πολὺ βραδύτερον. Κωνσταντῖνος δὴλα δὴ ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῇ ἐκθέσει του τῆς βασιλείου τάξεως ὁμιλεῖ διὰ τοὺς παλαίστρίας τοὺς παλαίοντας ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ εἰς τὸ Π, κάτωθεν τοῦ σέντζου, τοῦ βασιλικοῦ τουτέστι θεωρείου ¹⁰, πρὸς δὲ καὶ τοὺς

¹ Κλήμεντος, Παιδαγ. β. 10 (σ. 264. 19, 266.16, Stählin).

² Κῶδ. 11.41.1.

³ Φ. Κουκουλέ, Ἐνθ' ἀν. σ. 33.

⁴ P. G. 52.772, 60.277, 63.554 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

⁵ P. G. 51.180, 60.277, 63.634 καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ.

⁶ P. G. 51.180, 62.163.

⁷ P. G. 60.277, 62.548.

⁸ 9. 2. 3.

⁹ Καὶ ἐν τῷ λεξικῷ τοῦ Ἡσυχίου φέρεται· παλαίστρα· ὅπου οἱ παῖδες ἀλείφονται.

¹⁰ Κωνσταντῖνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 338. 17.

τῆς παλαιστρας, οἷτινες δέχονται ὅτι ἦσαν διδάσκαλοι τῆς γυμναστικῆς ¹.

Μεταγενεστέρως συχνὰ ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν χρονογράφων ἀγωνίσματα, εἰς ἃ διέπρεπον βασιλεῖς ἢ ἰδιῶται ἔξαιρετικὴν ῥώμην ἔχοντες καὶ περὶ ὧν θὰ γίνῃ ὁ προσήκων λόγος ἐν τῷ οἰκείῳ χῶρῳ.

ΟΙ ΤΕΛΟΥΜΕΝΟΙ ΑΓΩΝΕΣ

Κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐτελοῦντο διάφοροι ἀγῶνες, ἄλλοι ὅμως μέχρις ἄλλης χρονικῆς περιόδου. Οὕτω τὰ Ὀλύμπια, περὶ ὧν εὐθὺς κατωτέρω ὁ λόγος, ἐτελοῦντο ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ παλαιότερον, κανονικῶς ὅμως ἀπὸ τοῦ 181 μέχρι τοῦ 521 μ. Χ., οἱ ἵπποδρομικοὶ ἀγῶνες, περὶ ὧν, ὡς μὴ γυμνικῶν καὶ ὡς ἀπαιτούντων μακροτέραν πραγματείαν, θὰ διαλάβωμεν εἰδικῶς ἀλλαγῶν ², διεξήγοντο ἐν Κωνσταντινουπόλει μέχρι τῆς πτώσεως τῆς Βασιλίδος τῶν πόλεων, μὲ διακοπὴν μόνον ἐπὶ τῆς Φραγκικῆς κατακτήσεως, δρόμου δ' ἀγῶνες ἐγίνοντο ἐν Κωνσταντινουπόλει μέχρι τοῦλάχιστον τοῦ Ι' αἰῶνος, ὁπότε καὶ περιγράφονται ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου.

Ἐτελοῦντο δ' οἱ ἀγῶνες οὗτοι ἐν τῷ σταδίῳ, τὸ ὁποῖον συχνότατα ἀναφέρεται ³ καὶ ἀνθ' οὗ καὶ τὴν λέξιν σκάμμα μεταχειρίζονται οἱ συγγραφεῖς ⁴.

ΤΑ ΕΝ ΑΝΤΙΟΧΕΙΑ, ΟΛΥΜΠΙΑ

Μέλλοντες νὰ διαλάβωμεν περὶ τῶν ἐν Ἀντιοχείᾳ Ὀλυμπίων πηγὰς ἡμῶν θὰ ἔχωμεν τὸν Λιβάνιον, τὸν Χρυσόστομον, τὸν Μαλάαν, τὸν Χορίκιον, καὶ τὸν Σελευκίαν Βασιλεῖον ⁵. Κατὰ τὰς μαρτυρίας λοιπὸν τῶν συγγραφέων τούτων ὁ λαὸς τῆς Ἀντιοχείας, ὁ ὁποῖος ἠρέσκετο εἰς τὰ θεάματα θεωρῶν φιλοδήμους τοὺς τέρψεις καὶ θεὰς παρέχοντας ⁶, εἰς τὸ τεσσαράκοντα στάδια τῆς πόλεως ἀπέχον προάστιον Δάφνην, τὰς φυσικὰς καλλονὰς τοῦ ὁποίου ἐξῆρην ὁ Χορίκιος ⁷, ἐτέλει παλαιότερον τὰ Δαφναῖα πρὸς τιμὴν τοῦ

¹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐνθ' ἀν. 13.21. Πβ. καὶ J. Ebersolt, *Mélanges d'histoire et d'Archéologie byzantines* σ. 85, A. Vogt, *Constantin Porphyrogénète, Le livre des cérémonies* 1.57 (Commentaire).

² Σημεῖα τινὰ τῶν ἵπποδρομικῶν ἀγῶνων λαμβάνονται ἐνταῦθα ὑπ' ὄψιν, τόσα ὅμως, ὅσα χρησιμοποιεῖται πρὸς διαφώτισιν τοῦ σκοποῦ τῆς παρουσίης πραγματείας.

³ Χρυσόστομος, P. G. 62.118, 342, 370, 63.488, 879, Βασίλειος Σελευκίαν, P. G. 85. 28.

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 48.984, 63.702, Μόσχου, Λεμωνάριον P. G. 87.2917.

⁵ Βλέπε καὶ τὸ ἄρθρον *Olympia* ἐν τῷ λεξικῷ τῶν Ἑλληνικῶν καὶ Ρωμαϊκῶν ἀρχαιοτήτων τῶν D a r e m b e r g - S a g l i o καὶ ὅσα σχετικὰ ἐσημείωσεν ὁ J. Krause ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ *Olympia* σ. 207-210 καὶ ἔπιθι καὶ τὸ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πληροφοριῶν τοῦ Μαλάα γραφέν ἄρθρον τοῦ Γ. Τσοκοπούλου, Οἱ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες (Ἀρμονίας τόμ. 2 σ. 1-11).

⁶ Βασίλειος Σελευκίαν, Εἰς τὰς πράξεις τῆς ἁγίας Θεκλῆς, P. G. 85.521.

⁷ Χορίκιου, Ἐπιτάφιος ἐπὶ Προκοπίῳ σ. 114.8 (Förster-Richtsteig).

Ἐπὶ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος, ὧν ναὸς εἶχεν ἰδρυθῆ ἔκει. Ὅτι ἐν τῷ προασιῶ τούτῳ ἐτελοῦντο Ὀλύμπια, ὡς ἀλλαχοῦ, ἐν Ἀθήναις λ. χ., Ἐφέσῳ, Ἀλεξανδρείᾳ, Τράλλεσι κτλ. δὲν παραδίδεται.

Ἐπὶ Αὐγούστου ἐν τούτοις ζήσας Ἀντιοχεὺς συγκλητικὸς Σωσίβιος ὤρισε διὰ διαθήκης, ἵνα ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῆς περιουσίας του, ἀνερχομένων εἰς δεκαπέντε χρυσίου τάλαντα ἑτησίως, τελῶνται ἐν τῇ πατρίδι του ἀγῶνες διαρκείας τριάκοντα ἡμερῶν ἀνὰ πᾶν πέμπτον ἔτος κατὰ μῆνα Ὑπερβερεταῖον, ἦτοι Ὀκτώβριον¹. Οἱ ἀγῶνες ὅμως οὗτοι ὑπὸ τῶν πολιτενομένων τῶν ἀναλαβόντων τὴν διεξαγωγὴν αὐτῶν δὲν ἐτελοῦντο κανονικῶς, ἀλλὰ κατὰ δεκαπενταετίαν ἢ εἰκοσαετίαν², δι' ὃ καὶ οἱ πολῖται παρεπονέθησαν καὶ ἐπέτυχον ν' ἀγοράσωσιν ἐπὶ Κλαυδίου παρὰ τῶν Πισατῶν τοὺς Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας. Ἡ σχετικὴ σύμβασις ἐγένετο τῷ 45 μ. Χ., ἦτο δὲ διαρκείας 360 ἔτων³. Ἡ τελικὴ ἐν τούτοις ὀργάνωσις τῶν Ὀλυμπίων ἐπετεύχθη μόλις ἐπὶ Κομμόδου, ὅποτε ἡ διάρκεια αὐτῶν τελουμένων κατὰ τετραετίαν κατὰ τοὺς μῆνας Πάνεμον καὶ Λῶον, ἦτοι Ἰούλιον καὶ Αὐγούστον, ὠρίσθη τεσσαρακονταπενθήμερος⁴. Ὁ πρῶτος ἑορτασμὸς τῶν τοιοῦτων ἀγῶνων συνέπεσε τῷ 181 μ. Χ.

Ἦσαν δὲ τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ὀλύμπια ἀγῶνες γυμνικοὶ (πάλης-πυγμῆς παγκρατίου - δρόμου), ἱππικοὶ καὶ μουσικοὶ⁵ τελούμενοι μετὰ πάσης σεμνότητος ὑπὸ τὴν ἐποπτεῖαν ἀγωνοθέτου, ὅστις ὡς «τῆς εὐκοσμίας ἀρχων» χαρακτηριζόμενος, ἔφερε τὸν τίτλον τοῦ ἀλυτάρχου καί, ἐκπροσωπῶν τὸν Δία, ἐτύγγανεν ἀληθοῦς λατρείας, ζῶν βίον ἀγνὸν καὶ αὐστηρὸν⁶.

Οἱ ἀγῶνες οὗτοι, ὧν τὴν ἔναρξιν ἀνήγγελε κήρυξ φωνάζων ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐπικρατῇ κατὰ τὴν τέλει αὐτῶν ἡσυχία ἐν κόσμῳ⁷, ἀπήλαιον πολλῆς τιμῆς καὶ φήμης, ἦρχοντο δ' εἰς αὐτοὺς ἀθληταὶ ἀπὸ πάσης πόλεως καὶ χώρας, ἄλλοτε περισσότεροι καὶ ἄλλοτε ὀλιγώτεροι, ἀναλόγως τῆς πολιτικῆς καταστάσεως καὶ τῶν καιρικῶν περιστάσεων⁸.

¹ Μαλάλα, Χρονογρ. 248.15.17.

² Ὁ Μαλάλας, "Ἐνθ' ἀν. 249.20, λέγει ὅτι τοῦτο προῆλθεν ἐξ ἐπιγενομένων σεισμῶν καὶ πολέμων.

³ Μαλάλα, Χρονογρ. σ. 248-248.286.

⁴ Μαλάλα, Χρονογρ. σ. 284, 287-288. Λιβανίου, Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἑορταῖς κλήσεων 26 (τόμ. 4.67.11 Förster.) Χάριν τῶν ἀγῶνων τούτων ὁ Διοκλητιανὸς ἵδρυσεν ἐν Δάφνῃ ἰδιαιτερον στάδιον (Μαλάλας, 307.7).

⁵ Μαλάλα, Χρονογρ. 287.21, 288.8, 307, 310.16, 311.19.

⁶ Ὁ ἀλυτάρχης, ὡς λέγει ὁ Μαλάλας (σ. 286.287), ἔφερε λευκὸν φόρεμα μὲ χρυσᾶς λαοῖδας, στέμμα ἐστολισμένον μὲ πολυτίμους λίθους, σκῆπτρον ἐβένινον καὶ λευκὰ σανδάλια. Διάταγμα Θεοδοσίου τοῦ Β' ὀρίζει τὸν ἀλυτάρχην ἀνώτατον πάντων τῶν ἀρχόντων τῆς Ἀντιοχείας.

⁷ Βασιλείου Σελευκείας, Λόγος εἰς τὰ Ὀλύμπια, Ρ. Γ. 85.312, Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 63.897.

⁸ Μαλάλα, Χρονογρ. 289.3.

Τὰ Ὀλύμπια, τὰ ὁποῖα διετηρήθησαν μέχρι τοῦ 521 μ. Χ. ὅποτε καὶ κατηργήθησαν ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου¹, θεωρούμενα ὡς ἱερὸς ἀγών, ἐπέβαλλον καὶ περιορισμοὺς εἰς τοὺς μέλλοντας νὰ μετάρχωνται αὐτῶν Ὀλυμπικούς· ὄφειλον δὴλα δὴ οὗτοι νὰ διάγωσι κοσμίως καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν διάρκειαν², πρὸς τὸν σκοπὸν δ' αὐτὸν τότε ἀπηλαύνοντο τῆς πόλεως αἱ πόρνοι καὶ οἱ μῖμοι³.

Οἱ κατὰ τάγμα, ὡς λέγει ὁ Μαλάλας, ἐρχόμενοι ἀθληταί, οἵτινες, πλούσιοι ὄντες, ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν χρήματα καὶ δούλους ἐκ τῆς ἰδίας πατρίδος, μετὰ τὴν νίκην, ἂν μὲν ἦσαν ἄρρενες, ἐγίνοντο ἱερεῖς, ἂν δὲ γυναῖκες, διότι καὶ παρθένου ἠγωνίζοντο, ἰέρειαι, ἀσκοῦντες ἀμφοτέροι ἀγνότητα βίου μέχρι τοῦ θανάτου των.

ΤΟ ΒΟΤΟΝ ΠΕΖΟΔΡΟΜΙΟΝ

Οἱ Ρωμαῖοι κατὰ τὴν 3^{ην} Ἰανουαρίου ἐτέλουν vota, ἥτοι εὐχὰς pro salute imperatoris, ludī δὲ votivī ἐτελοῦντο παρὰ τοῖς αὐτοῖς ἐπ' εὐκαιρίᾳ θριάμβου. Ἐντεῦθεν παραλαβόντες καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ἐτέλουν ἑορτὴν βότα ἢ βοτὰ καλουμένην⁴, καθ' ἣν, καὶ δὴ κατὰ τὴν 8^{ην} ἡμέραν τῶν ἰθ' ἀκκουβίτων, ἥτοι τὴν 3^{ην} Ἰανουαρίου⁵, ἐγίνοντο καὶ ἀγῶνες πεζῶν, τὸ βοτὸν πεζοδρόμιον⁶, τὸ ὁποῖον σαφῶς διαστέλλεται τοῦ ἵππικου⁷, περὶ οὗ διὰ μακρῶν διέλαβε Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς βασιλείου τάξεως⁸.

Κατὰ τὸν Πορφυρογέννητον λοιπὸν ἐδίδοτο ἐντολή, ἵνα τὴν ἐπομένην τελεσθῇ βοτὸν πεζοδρόμιον, ἐπιστάσης δὲ τῆς ὥρας, ὁ βασιλεὺς ἀνήρχετο ἐπὶ

¹ Μαλάλα, Χρονογρ. 417.5.

² Κατὰ τὰ Ὀλύμπια ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐγίνοντο αἱ λεγόμεναι κλήσεις, καθ' ἃς πρεσβύτεροι μετὰ παιδαρίων συνευχοῦντο, τοῦθ' ὅπερ ψέγει ὁ Λιβάνιος ἐν τῷ λόγῳ του περὶ τῶν ἐν ταῖς ἑορταῖς κλήσεων (τόμ. 4.57, Förster).

³ Βασιλείου Σελευκείας, Ἐνθ' ἄν. 85.309, Λιβανίου, Περὶ τοῦ πλέθρου 29 (τόμ. 1.409).

⁴ Ἴδὲ καὶ Ν. Πολίτου, Παραδόσεις 2.1264-1267. Ὅρα καὶ τὰς σχετικὰς σημειώσεις τοῦ Reiske εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως τόμ. 2.246.

⁵ Φιλοθέου, Κλητορολόγιον 750.13 (Βόνν.) Ἐπὶ τῆς ὀγδόης ἡμέρας τῶν αὐτῶν ἀκκουβίτων ἐκτελεῖται τὸ βοτὸν πεζοδρόμιον. Ἡ πρώτη ἡμέρα τῶν ἰθ' ἀκκουβίτων συνέπιπτε μὲ τὴν ἑορτὴν τῶν Χριστουγέννων.

⁶ Κακῶς ἐν τῷ Κλητορολογίῳ τοῦ Φιλοθέου (750.13) γράφεται παιζοδρόμιον, ἐν ᾧ σαφῶς πρόκειται περὶ πεζοδρομίου, δρόμου δὴλα δὴ πεζῶν. Πβ. ἄκτα εἰς τὴν κυλίστραν τῶν πεζῶν, καὶ ἄκτα κάμνοντος τοῦ μαπαρίου εἰς τὸ πεζόν, Κωνστ. Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 358.18, 359.1. Ὁ Ebersolt, Mélanges σ. 88 ὀρθῶς γράφει πεζοδρόμιον μεταφράζων διὰ τοῦ course pedestre.

⁷ Ἴππικου ἀγομένου, εἴτε καὶ βοτοῦ. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 612.21.

⁸ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Περὶ τοῦ βοτοῦ, ὅπως δεῖ τελεῖσθαι, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 359.20 ἔξ. Βλ. καὶ 357.20 ἔξ,

τοῦ ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ καθίσματός του περιστοιχιζόμενος ὑπὸ τῶν οἰκείων ἀρχόντων. Κάτω, εἰς τὸ στάμα, ὑπῆρχεν ἡ κυλίστρα, ἢ ὄρνα (urnae) ἢ κληρωτὶς δηλαδὴ, ταύτην δ' ἐκύλιε σιλεντιάριος, ἵνα ὀριοθῇ διὰ τῶν ἐξερχομένων σφαιριῶν ἢ θέσις, τὴν ὁποίαν ἔλρεπε νὰ καταλάβῃ ἕκαστος δρομεύς, πρὸ τῆς ἐκκινήσεως¹. (Εἰκ. 1). Καθ' ὃν χρόνον ἐκινῆτο ἡ κυλίστρα, αἱ ἐξῆς ἐπιφωνήσεις ἠκούοντο ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων τῶν δήμων (Πρασίνων καὶ Βενέτων) «Εἰς ἐκείνας τὰς θύρας ἀπέλθωμεν, Θεὲ καὶ κύριε τῶν ἀπάντων,

ὅπου ἔσται ἐκ Θεοῦ νικῆσαι. Τοῦτό ἐστιν ἐκ Θεοῦ νικῆσαι καὶ δυσωποῦμέν σε, Θεοτόκε, νίκας λάβοι ὁ δῆμος οὗτος»².

Μετὰ ταῦτα, πρὸ τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἀγῶνος, οἱ τῶν Πρασίνων καὶ Βενέτων δρομεῖς ἤρχοντο τρέχοντες ἕκαστοι πρὸ τοῦ ἰδίου δήμου καὶ ἐκεῖ οἱ κράτται τῶν δήμων, οἱ πρῶτοι δηλαδὴ τοὺς στίχους ψάλλοντες, ἔλεγον τὰ ἐξῆς ἄκτα: «Ὅλους τούτους, Κύριε, βοήθησον· τοὺς πρώτους βοήθησον ὁ ἐν Τριάδι· νικήσουσι πρεσβείαις σου, Θεοτόκε, νικήσουσι χαροποιῶντες τοὺς Βενέτους (ἢ τοὺς Πρασίνους) ἔσ' ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος νίκην αὐτοῖς παράσχου»³. «Ὅταν δ' ὁ οἰκείος ὑπάλληλος, ὁ μαμπάριος, «ἔκαμνεν εἰς τὸ πεζόν», ἠτοιμάζετο δηλαδὴ νὰ δώσῃ τὸ σημεῖον

Εἰκ. 1. Ἡ ὄρνα κυλιόμενη πρὸς καθορισμὸν τῆς θέσεως τῶν ἀγωνιστῶν. (Da remberg-Saglio, Dictionnaire ἐν λ. circus σ. 1195).

τῆς ἐνάρξεως τοῦ πεζοδρομίου, τότε ἠκούοντο αἱ ἐξῆς ἐπιφωνήσεις: ἐκ μέρους μὲν τῶν κρατῶν νανά, ἀναναία, ἐκ μέρους δὲ τῶν δήμων: «Ἐπέστιν ἡ ἡμέρα, ἅγια Θεοτόκε, ἡ νίκη τῶν Βενέτων (ἢ τῶν Πρασίνων) χαρεῖ ἡ πολιτεία, ἅγια Θεοτόκε». «Ὅταν τέλος ὑψώνων τὰς χεῖρας ὁ μαμπάριος ἔδιδε τὸ σημεῖον τῆς ἐνάρξεως, παρ' ἑκατέρου τῶν δήμων μεγαλοφώνως ἠκούετο: «ἄρτι καὶ ἄρτι, Κύριε βοήθησον»⁴.

Οἱ δρομεῖς, οἵτινες ἐξελέγοντο κατόπιν πρόβας, ἤτιο προκριματικῶ ἀγῶνος, ἐξεκινῶν ἀπὸ τὰς θύρας τὰς ὀπισθεν τῶν κατὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ἵπποδρόμου καγκέλλων, ἀπληλαγμένοι τῶν φορεμάτων των, τὰ ὁποῖα παρέδιδον εἰς φίλους, ἵνα κρατῶσιν⁵. Ἐφ' ὅσον, ἐννοεῖται, ἔτρεχον οἱ δρομεῖς οἱ ἑκατέρου δήμου θεαταὶ ἐνεδάρρουν τοὺς ἰδίους διὰ τῶν ἐξῆς ἐπιφωνήσεων

¹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις 364.4.

² Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνθ' ἀν. 358.19.

³ Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνθ' ἀν. 358.6.

⁴ Τοῦ αὐτοῦ, Ἐνθ' ἀν. 359.1.

⁵ Τοῦ αὐτοῦ. Ἐνθ' ἀν. 363.19.

τοῦ φωνοβόλου: «Ἐχετε βοηθοῦντα ὑμῖν Ἰησοῦν, νίκας δεῖξει, αὔξει νίκην», εἰς ὅς ἀπήντα ὁ λαὸς τρίς. «αἰεὶ νικᾷ ἔσ' αἰούτα», ἐπεσφραγίζοντο δ' αἱ εὐχαὶ καὶ παρορμήσεις τοῦ μὲν φωνοβόλου ἐπιφωνοῦντος, σωτῆρ τοῦ κόσμου, τοῦ δὲ λαοῦ συμπληροῦντος «βοήθησον ἡμᾶς¹».

Ὅταν ἐν τῷ ἱπποδρόμῳ ἐτελοῦντο ἱππικοί ἀγῶνες, τότε τὸ βαίτα, αἱ ἐπαναλήψεις δηλαδὴ τοῦ αὐτοῦ ἀγῶνος, ἦσαν ὁκτώ, ἐν τῷ βοτῷ ὅμως πεξοδρομίῳ μόνον τέσσαρα². Καὶ ὄφειλον μὲν οἱ συντρέχοντες καὶ οἱ θεαταὶ καὶ οἱ ὑπάλληλοι οὐδὲν κώλυμα νὰ προβάλλωσιν εἰς τοὺς δρομεῖς καὶ οὐδένα δόλον νὰ μεταχειρισθῶσιν, ὡς ὅμως ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Πορφυρογεννήτου λεγομένων φαίνεται, τοῦναντίον συνέβαιεν. Ὁ συγγραφεὺς δηλαδὴ οὗτος ἀναφέρει ὅτι ὁ πραιλόσιτος ἐφίστα τὴν προσοχὴν τῶν μαγγαναρίων, τῶν ὑπαλλήλων δηλαδὴ ἐκείνων, εἰς οὓς ἦτο ἀνατεθειμένον ν' ἀνοίγῃσι τὰς θύρας, ὅπισθεν τῶν ὁποίων ἦσαν ἔτοιμοι πρὸς ἐκκίνησιν οἱ δρομεῖς, νὰ μὴ δωροδοκηθῶσι καὶ κάμνωσι δόλον, ταχύτερον ἢ βραδύτερον τοῦ δέοντος ἀνοίγοντες τὰς θύρας³. Ἐπ' ἴσης πληροφοροῦμεθα ὅτι οἱ κούρσωρες, οἱ ἀστυφύλακες δηλαδὴ οἱ ἰστάμενοι εἰς τὸν εὐριπον, τὸν χάνδακα δηλαδὴ τὸν χωρίζοντα τὰ ἐδῶλια ἀπὸ τοῦ πέλματος, (στίβου), ὄφειλον «μὴ ἔασαί τινα κατελθεῖν καὶ ποιῆσαι ἄτακτόν τι», ἄλλοι δ' ὑπάλληλοι, οἱ δεκανοί, ἵνα μὴ «ἐξελθῶν τις παρεμποδίσῃ τινὰ τῶν δρομέων». Καὶ οἱ ἐπὶ τῆς τάξεως δ' ἀξιωματικοὶ διετάσσοντο «μὴ ποιῆσαι ἄτακτόν τι εἰς τοὺς δρομεῖς ἔνεκα προσπαθείας, ἀλλὰ μᾶλλον μετὰ πολλοῦ φόβου ἴστασθαι καὶ ἐκτελεῖν τὰ αὐτοῖς προστεταγμένα⁴». Τέλος, ἐπειδὴ καὶ κατὰ τὴν τελευταίαν στιγμὴν μὲ τοὺς νικητὰς, τὼς συμπερέστιας λεγομένους⁵, ἐγίνοντο, φαίνεται, ἄτοπα, διετάσσοντο οἱ κούρσωρες «κατέχειν αὐτοὺς ἐν ἀσφαλείᾳ, ὅπως μὴ γένηταί τι σφάλμα δι' αὐτῶν⁶».

Ποσάκις διέτρεχον οἱ δρομεῖς τὸ στάδιον ἀγνοοῦμεν. Ἄν τὸ σταδιοδρόμος, τὸ ὁποῖον συναντῶμεν εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικούς κανόνας τοῦ ἁγίου Παύλου⁷ ἐκληφθῆ κατὰ κυριολεξίαν, τότε ἔχομεν διαδρομὴν τοῦ μήκους τοῦ σταδίου ἅπαξ⁸, ἂν ὅμως λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἕκαστον βαίτον, ἀπετελεῖτο

¹ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις 357.21,358.2.

² Τοῦ αὐτοῦ, Ἔνθ' ἄν. 362.9.

³ Τοῦ αὐτοῦ, Ἔνθ' ἄν. 363.5.

⁴ Τοῦ αὐτοῦ, Ἔνθ' ἄν. 3.63.7.10.17.21.

⁵ Ἐκ τοῦ *super est* ἡ λέξις, καθ' ἡμᾶς.

⁶ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔνθ' ἄν. 363.8.

⁷ Βλ. Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων 4.400. Ἄντι τοῦ σταδιοδρόμος παρ' Ἀρτεμιδώρῳ (Ὀνειροκρ. 1.26 σελ. 27-12 Hercher) φέρεται, κατὰ τὴν ἀρχαίαν χρῆσιν, σταδιεύς. Ὁ Σελευκείας Βασιλείου (P. G. 85.44 128. 133) μετεχειρίσθη καὶ τὸ σταδιεύω, ἀντὶ τοῦ διατρέχω.

⁸ Ἀποῦν δρόμον, δίαυλον καὶ δόλιχον κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἀναφέρει ὁ Ἀρτεμιδώρος, Ὀνειροκρ. 1.58 (σελ. 55. 18. 22.. 24).

ἀπὸ ἑπτὰ σπάτια, τὴν ἑπτάκις δῆλα δὴ πλήρη διαδρομὴν τοῦ ἵπποδρόμου, τότε δέον νὰ δεχθῶμεν ὅτι οἱ δρομεῖς ἔκαμνον τοῦλάχιστον ἑπτὰ διαύλους. Ὅτι ὅμως οἱ δίαυλοι αὐτοὶ ἦσαν πλείονες, μάρτυς ὁ Χρυσόστομος ὁμιλῶν οὐ μόνον περὶ πολλῶν διαύλων, οὕς ὀφείλει νὰ διανύσῃ ὁ δρομεὺς ¹, ἀλλὰ καὶ προσθέτων ὅτι, «ἐὰν ὁ τρέχων δέκα διαύλους δραμῶν τὸν ὕστερον ἀφῆ, τὸ πᾶν ἀπώλεσε» ², ὁπόθεν φαίνεται ὅτι οἱ διανυόμενοι δίαυλοι ἦσαν τοῦλάχιστον ἔνδεκα. Οὕτως ἐγγίζομεν εἰς τὸν ἀριθμὸν δώδεκα, ὅστις ἦτο ὁ κανονικὸς κατὰ τοὺς ἀρχαίους Ὀλυμπιακοὺς ἀγῶνας ³.

³ Ἐκ τῶν δρομέων ὁ μὲν πρῶτος ἐλθὼν ἔκαλειτο συμπερέστης, ὁ δὲ μετ' αὐτὸν δευτέρως. Ἐπειδὴ δ' ὁ βασιλεὺς κατὰ τοὺς ἵπποδρομικοὺς ἀγῶνας

Εἰκ. 2. Ὁ νικητὴς σπεύδει πρὸς τὴν σύζυγόν του κρατῶν τὸν στέφανον τῆς νίκης καὶ τὸ βαλάντιον, ἐν ᾧ τὰ χρυσᾶ νομίσματα. (Revue Archéologique 1845 pl. 29).

ἔδιδεν εἰς τὸν νικητὴν καὶ τρία νομίσματα χρυσᾶ, διὰ τοῦτο μετὰ τὴν νίκην ὁ λαὸς ἐφώναζε: «στεφάνιον, δεσπότηι, τῷ συμπερέστη· κύριε, σῶσον τοὺς δεσπότης Ρωμαίων· κύριε, σῶσον τοὺς ἐκ σοῦ ἐστεμμένους· κύριε, σῶσον τοὺς δεσπότης σὺν τοῖς Βενέτοις (ἢ σὺν τοῖς Πρασίνοις, ἂν ὁ νικητὴς ἦτο Πράσινος)· τὰ δύο, δεσπότηι, τῷ συμπερέστη, τὸ ἓν, δεσπότηι, τῷ δευτέρῳ· Κύριε, σῶσον τὸ ὀρθόδοξον κράτος· κύριε, σῶσον τοὺς δεσπότης σὺν ταῖς Αὐγούσταις Ρωμαίων» ⁴. (Βλ. εἰκ. 2).

Ἐκ τοῦ Κλητορολογίου τέλος τοῦ Φιλοθέου μανθάνομεν ⁵ ὅτι εἰς τὴν τράπεζαν τὴν παρατιθεμένην κατὰ τὴν 1^{ην} Ἰανουαρίου ἐν τοῖς ἀνακτόροις, καὶ δὴ ἐν τῇ αἰθούσῃ τῶν ἰθ' ἀκουβίτων, ἔκαλοῦντο καὶ οἱ δρομεῖς τῶν τε Πρασίνων καὶ τῶν Βενέτων καὶ οἱ μὲν νικηταὶ προσανεκλίνοντο «ἐπὶ τῆς κρεῖττονος θέσεως τῶν ἀκουβίτων», οἱ δὲ ἡττημένοι ἐκεῖ, ἐνθα προσκαλούμενοι ἔτρωγον οἱ δώδεκα πένητες.

¹ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 62.271 «καὶ γὰρ ὁ δρομεὺς οὐχ ὅσους ἤνυσεν ἀναλογίζεται διαύλους, ἀλλ' ὅσους λείπεται».

² Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 62.180.

³ Ἐπιθὶ τὸ λεξικὸν τοῦ Daremberg-Saglio ἐν λ. cursus.

⁴ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἔκθεσις 359.11.

⁵ Φιλοθέου, Κλητορολόγιον 752.12. (Βόνν.).

ΤΑ ΕΠΙ ΜΕΡΟΥΣ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ ¹

Οἱ ἀγῶνες καὶ τὰ ἀγωνίσματα κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς περίοδον ἐκαλοῦντο, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίους ἀγωνίαι ², ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δὲ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μανθάνομεν ὅτι ὄρισμένα ἀγωνίσματα, ἥτοι τὸ μονόβολον, τὸ κοντομονόβολον, ὁ κυῖντανὸς κόνδαξ καὶ ἡ περιχυτή, περὶ ὧν κατωτέρω, ἐκαλοῦντο ἀγῶνες ³. Καὶ μεταχειρίζεται μὲν τὸ κείμενον τὴν Λατινικὴν λέξιν *ludi*, ὅτι ὁμῶς ἀγῶνες Ἑλληνιστὶ ἐκαλοῦντο, σαφῶς μαρτυρεῖ βραδύτερον ὁ Βαλσαμῶν ὁμιλῶν διὰ τὰ ἑπὶ τοῦ νόμου ἐπεγνωσμένα πέντε παίγνια, «ἅτινα καὶ ἀγῶνες ἐκαλοῦντο» ⁴.

Πλὴν τοῦ ἀγῶν καὶ ἀγωνία, οἱ συγγραφεῖς μεταχειρίζονται καὶ τὴν λέξιν σκάμμα, συνήθως κατὰ τὸν πληθυντικὸν σκάμματα ⁵, καὶ παλαίσματα δὲ καὶ πυκτεύματα ἐκ τοῦ ἀγῶνος τῆς πάλης καὶ τῆς πυγμῆς ἐπὶ πάντας τοὺς ἀγῶνας τὴν σημασίαν τῶν λέξεων ἐπεκτείνοντες ⁶.

Τέλος τὰ ἀγωνίσματα ἐχαρακτηρίζοντο τότε ὡς παίγνια ⁷ καὶ παιδιαί ⁸, τοῦ ῥήματος παίζω ⁹ ἀντὶ τοῦ ἀγωνίζομαι ἐκλαμβανομένου.

Κατὰ ποίας ὄρισμένως ἡμέρας ἐτελοῦντο γυμνικοὶ ἀγῶνες καὶ ἀγωνίσματα δὲν μᾶς παρεδόθη, ἀν ὁμῶς λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι, ἤδη ἀπὸ τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων, τὰ ἐπὶ μέρους ἀγωνίσματα ἐτελοῦντο ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ ἀναμιγνύμενα μὲ τοὺς ἵπποδρομικοὺς ἀγῶνας ¹⁰, τότε φυσικὸν εἶναι νὰ δεχθῶμεν ὅτι ταῦτα ἐτελοῦντο, καθ' ὅς καὶ αἱ ἵπποδρομίαι ἡμέρας. Ἄν λοιπὸν ἐξαι-

¹ Βλέπε καὶ ὅσα περὶ τοῦ θέματος ἐσημείωσεν ὁ Α. Ἄδαμαντίου ἐν τῷ ἄρθρῳ Ἑλλάς τῆς Μεγ. Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας σ. 972 καὶ 973.

² Χρυσόστομος, P. G. 62.118, Νικηφόρου πατριάρχου, Ἱστορία σύντομος 13.11 (De Boor). Ἐπειδὴ δ' ὁ ἀγωνιστὴς ὑπὸ ἀθλημονίας κατέχεται μέχρι τῆς τελικῆς τοῦ ἀγῶνος ἐκβάσεως,—ὁ Χρυσόστομος εἶπεν ὅτι ὁ ἀθλητὴς μάχεται θλίψει καὶ στενοχωρία ἀγῶνος (P. G. 63.51),—διὰ τοῦτο ἡ λ. ἀγωνία κατήντησε νὰ σημαίη σήμερον τὴν ἀθλημονίαν, τὴν στενοχωρίαν. Τὸ ἀγωνία, ἀντὶ τοῦ μάχη, συχνὰ ἀπαντᾶται ἐν τῷ ὑπὲρ τῶν πολέμων ἔργῳ τοῦ Προκοπίου 1.1.2, 2.21.14. 5.29.18, 7.9.6 καὶ πολλαχοῦ ἄλλαχού.

³ Κῶδ. 3.43.3.

⁴ Βαλσαμῶν εἰς τὸν ΠΓ' κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 4.133).

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 63.601, 879, Σελευκείας Βασιλείου, P. G. 85.44, Βλ. καὶ τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρά 55.519, λέξικόν ἐν λ. βατήρ.

⁶ Χρυσόστομος, P. G. 48.774, 55.519, 63.473.525.710. Βλέπε καὶ τὰ λεγόμενα κατωτέρω περὶ πάλης καὶ πυγμῆς.

⁷ Λέοντος, Τακτικά 20.157 (Migne, P. G. 107. 1056), Βαλσαμῶν, Ἐνθ' ἀν. (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 4.133).

⁸ Νικητὰ Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 142.2.

⁹ Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Migne, P. G. 93.1716), Συμεῶν Μάγιστρος 634.20.

¹⁰ Bigelmair, Die Beteiligung der Christen im öffentlichen Leben σ. 258. Περὶ τῶν ἀγῶνων δρόμου τῶν ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ τελουμένων ἐλέχθησαν τὰ δέοντα μικρὸν ἄνωτέρω,

ρῶσωμεν τὰ ἐν Ἐπιπροχίῳ Ὀλύμπια, ἅτινα, ὡς εἶδομεν, διήρουν ἐπὶ τριακόνα καὶ κατόπιν ἐπὶ τεσσαράκοντα πέντε ἡμέρας καὶ τὸ βοτὸν πεζοδρομίου, ὅπερ ἔτελετο τὴν τρίτην Ἰανουαρίου, οἱ ἀγῶνες ἐτελοῦντο, ὡς καὶ οἱ ἵπποδρομικοί, ἐν ἡμέραις εὐχαρίστων γεγονότων, ἥτοι γενεθλίων, ἀναρρήσεως ἢ στέψεως ἢ στεφανώματος βασιλέως, γεννήσεως βασιλόπαιδος, θριάμβου, ὑποδοχῆς ξένων ἡγεμόνων ἢ πρέσβων, γενεθλίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως (11 Μαΐου)¹ κτλ. Ὅτι δὲ συνήθεις ἡμέραι τελέσεως ἦσαν καὶ αἱ Κυριακαὶ καὶ αἱ μεγάλαι θρησκευτικαὶ ἑορταί, μάρτυς, πλὴν ἄλλων, καὶ ὁ Χρυσόστομος, ὅστις συχὰ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος διεμαρτύρητο πρὸς τοὺς ἐγκαταλείποντας τὴν ἐκκλησίαν καὶ σπεύδοντας εἰς τὸν ἵππόδρομον². Ἴνα τὸ κακὸν σταματήσῃ, ἡ ἐκκλησία καὶ ἡ πολιτεία ὥρισαν ἀπράκτους τὰς Κυριακάς³ καὶ καθώρισαν, ἵνα κατὰ τὰς Κυριακάς καὶ τὰς ἑπτὰ πρὸ καὶ μετὰ τὸ Πάσχα ἡμέρας, ὡς καὶ κατὰ τὰ Χριστούγεννα, τὰ Θεοφάνεια καὶ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων μὴ τελῆται θέα⁴.

Παρ' ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπὶ μέρους ἀγωνίσματα θὰ ἐτελοῦντο, καὶ ἐν ἡμέραις ἑορτῶν καὶ θρησκευτικῶν πανηγύρεων, ὡς μαρτυρεῖ διὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐποχὴν πρῶτον ὁ Βαλσαμών πιστοποιῶν ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ εἰς τὰς πόλεις καὶ τὰς ἔξω χώρας κατὰ τὰς μνήμας τῶν ἁγίων ἐγίνοντο πανηγύρεις, χοροστασίαι καὶ ἄλλα τινὰ παίγνια⁵, ἔπειτα δὲ καὶ ὁ Χωματιανὸς λέγων ὅτι ἡ παιδιὰ τῆς τοξείας ἐγένετο «ἡμέραν ἐόρτιον⁶», προσεπιμαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ κατὰ τὰς αὐτὰς ἡμέρας τελεσίς των κατὰ τε τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ νῦν δὲ κατὰ τόπους.

Ὅδ' ὁ χρόνος τῶν ἀγῶνων ἀσφαλῶς καθορίζεται· κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας φαίνεται ὅτι ἦσαν αἱ πρὸ τῆς μεσημβρίας ὥραι, ἂν κρίνῃ τις ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου λεγομένων, καθ' ἃ οἱ θεαταὶ «ἐκ μέσων νυκτῶν εἰς μεσημβρίαν μέσην» ἐκατέρουν, διὰ νὰ ἴδουν τίς θὰ νικήσῃ, οἱ δὲ ἀθληταὶ

¹ Μόνον Μανουὴλ ὁ Κομνηνὸς ὥρισεν, ἵνα αἱ ἡμέραι τῆς γεννήσεως ἢ ἀναγορεύσεως βασιλέων καταλεχθῶσιν οὐχὶ εἰς τὰς σχολαζούσας, ἀλλὰ τὰς ἐμπράκτους.

² Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 48.1041-1048, 54.660-662, 59.567.570, 63.511-516.

³ Πβ. τὸν 61ον κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένη συνόδου καὶ τὸν 66ον τῆς ἐν Τρούλλῳ (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.460, 3.466). Καὶ ὁ Ἰουστινιανὸς λέγει «κατὰ τὴν Κυριακὴν ἵπποδρομίου οὐ τελεῖται εἰ δὲ φθάσει βασιλέως νατάλιον ἐν Κυριακῇ ὑπερτίθεσθαι τὸ θεώριον» (Πβ. Φωτίου, Νομοκ. τίτλ. Ζ κεφ. Α', Ράλλη-Ποτλῆ, Σύντ. 1.141) καὶ ὁ Μιχ. Γλυκᾶς (βιβλ. Χρον. 495.71 πιστοποιεῖ ὅτι Λέων ὁ Σοφὸς «ἐκέλευσε τὰς Κυριακάς ἀπράκτους εἶναι». καὶ ὁ Φώτιος (Νομοκ. βιβλ. Ζ. κεφ. Α' Ράλλη-Ποτλῆ, Σύντ. 1.135) βεβαίῳ ὅτι ἀπηγορεύετο οἱ ἵπποδρομικοὶ ἀγῶνες νὰ τελῶνται κατὰ Κυριακὴν.

⁴ Βλ. τὸν 61ον κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένη Συνόδου καὶ τὸν 66ον τῆς Σ' ἐν Τρούλλῳ. Βλ. καὶ V. Grumel, Le commencement et la fin de l'année des jeux à l'hippodrome de Constantinople ἐν *Échos d'Orient* τόμ. 35 σ. 428 κέξ.

⁵ Θ. Βαλασαμών, Εἰς τὸν Σ'. κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένη συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3.466).

⁶ Δ. Χωματιανοῦ, Περὶ τοῦ ἀκουσίως τὸν οἰκεῖον παῖδα ἀνελόντος (Pitra, *Analecta sacra et classica* 6.533).

ἐν «μεσημβρία μέση» ἐν τῷ σταδίῳ γυμνῶ τῷ σώματι ἐδέχοντο τὴν ἀκτίνα¹.

Τῶν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους τελουμένων ἀγωνισμάτων τὰ μὲν ἦσαν ὑπὸ τοῦ νόμου ἀνεγνωρισμένα ὑποκείμενα εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ ὀριζομένας διατάξεις, καὶ τοιαῦτα ἦσαν ἡ πάλη, ἡ πυγμὴ, τὸ ἄλμα, ὁ δρόμος καὶ ὁ δίσκος², διαιρούμενα, κατὰ τοὺς ἀρχαίους, εἰς βάρεια (πάλην - πυγμὴν - παγκράτιον - δίσκον) καὶ κοῦφα (δρόμον - ἄλμα),³ τὰ δὲ ἐλεύθερα κατ' ἀρέσκειαν τῶν ἀγωνιζομένων γινόμενα, εἰς ἃ ἠπήγοντο ὁ ἀκοντισμός, ἡ ὕψωσις βαρῶν, ἡ διὰ τόξου βολὴ καὶ ἡ σφαιροβολία.

Ὁ λόγος ἡμῶν ἐνταῦθα ἔσται ἐν πρώτοις περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου ἀνεγνωρισμένων ἀγωνισμάτων.

Η ΠΑΛΗ

Ἡ πάλη, ἣτις ἐλέγετο καὶ παλαίστρα⁴, τοῦ παλαιστοῦ καλουμένου καὶ παλαιστρίτου⁵, μνημονεύεται ὡς ἀγώνισμα κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς περίοδον ὑπὸ τοῦ Κλήμεντος, ὅστις συνίστα, ἵνα οἱ ἄνδρες παλαίωσι γυμνοί⁶, συχνὰ δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀρτεμιδώρου⁷. Ἐπειτα πάλη νέων καὶ νεανίδων ἀναφέρεται γινομένη κατὰ τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ὀλύμπια⁸, πάλης δ' ἀγῶνα καὶ παιδοτρίβην ἀσκοῦντα τὸν παλαιστὴν ἐπανειλημμένως ἀναφέρει ὁ Χρυσόστομος⁹. Μετὰ ταῦτα παλαιστάς καὶ πάλην ἀναφέρουσι τὰ ἐρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκου (σ. 215 Boucherie), ἐν δὲ τῷ ὄνειροκριτικῷ του ὁ Ἀχμέτ περιγράφει ἀθλητὴν ρίπτοντα τὰ ἱμάτιά του καὶ ἔτοιμον πρὸς πάλην¹⁰, Νικηφόρος δ' ὁ πρεσβύτερος Κωνσταντινουπόλεως ἐν τῷ βίῳ Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ περιγράφει¹¹, τοῦτον προκαλοῦντα Αἰθίοπα εἰς πάλην, καὶ νικητὴν δὲ πάλης στεφανοῦμενον. Ἐπειτα Θεοφύλακτος ὁ Σιμοκάτιης ἐν τῇ ἱστορίᾳ του¹² ὁμιλεῖ περὶ εὐσωματούντων ἀνδρῶν τῆς παλαίστρας, καὶ ὁ Λέων ἐν τοῖς τακτικοῖς του¹³ συνιστᾷ πρὸς ταπεινώσιν τῶν πολεμίων, ἵνα τοὺς ἐκ τοῦ γένους αὐτῶν καὶ ἐνώπιόν των καταπαλαίωσιν οἱ Ῥωμαῖοι «ἐν ταῖς παλαίστραις τῶν παιγνίων».

¹ J. Krause, Olympia σ. 189.

² Θεόδ. Βαλασαμών, Ἐνθ' ἄν.

³ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκριτ. 1.26.56 (σ. 27.12,54.19 Hercher). Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 258.

⁴ Θεόδ. Βαλασαμών, Ἐνθ' ἄν. Καὶ νῦν ἐν Σάμῳ παλαίστρα λέγεται ἡ πάλη, παλαιστρίζω δ' ἐν Ἠπειρῷ τὸ παλαίω.

⁵ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις 338. 16.

⁶ Κλήμεντος, Παιδαγωγός β. 10. 50.

⁷ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκριτ. 55.16,56.6.12,232.13,262.30,255.16 καὶ ἀλλαχοῦ.

⁸ Μαλάλα, Χρονογ. 287. 21,288.5.

⁹ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 50.422, 61. 26. 573, 63. 939.

¹⁰ Ἀχμέτ, Ὀνειροκριτ. κεφ. 119 σ. 70.9 (Drexl.).

¹¹ Ρ. Γ. 111. 636. 637.

¹² 300.6 (Bónn.).

¹³ Λέοντος, Τακτικά 20. 157 (Ρ. Γ. 107. 1056).

Βασίλειος ὁ Μακεδὼν περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Γενεσίου¹ ὡς «κατὰ πάλην Ἄρισταίου καὶ Αἰακοῦ ἀλκιμώτερος καὶ αὐτοῦ Ἡρακλέους ἐφάμιλλος», ἐν κειμένῳ δὲ τοῦ ΙΒ΄. μ. Χ. αἰῶνος ἐπιτιμῶνται οἱ μοναχοὶ ὡς παιγνίως συμπλεκόμενοι². Ὁ Ἀκτουάριος μετὰ ταῦτα λέγει ὅτι πρὸς γυμνασίαν συντελοῦσι «πάλαι καὶ δρόμοι»³, κατὰ τὴν Ἀχιλλήϊδα, δέ, ποίημα τῶν τελευταίων αἰῶνων, ἐπὶ τῇ ἀναγγελίᾳ τῶν νικῶν τοῦ Ἀχιλλέως γίνονται:

*μετὰ τοὺς δείπλους οἱ χοροί, μετὰ χοροὺς ὀρχήσεις
μετὰ ὀρχημάτων πάλαισμαν καὶ συμπλοκῇ ἀλλήλων*⁴.

Καὶ ὁ Κρῆς δὲ Στέφανος Σαχλίκης, συγγραφεὺς τοῦ ΙΕ΄. αἰῶνος, ἔγραψεν ὅτι οἱ διασκεδάζοντες, ἀφ' οὗ πιοῦν,

*Καὶ τότε ἀπομαζώνονται μοῖρα εἰς τὸ λιβάδι,
ἄλλοι ἀγαποῦν τὸ πάλαιμα, ἄλλοι νὰ τραγοῦδοῦσι*⁵.

Ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω φαίνεται, τὸ ἀγώνισμα τῆς πάλης, προσφιλὲς ὄν παρὰ τοῖς ἡμετέροις προγόνοις, ἐτελεῖτο μέχρι τῆς ἀλώσεως συνεχῶς. Ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα, ὡς ἡ περιβόητος πάλη τοῦ Διγενῆ πρὸς τὸν Χάρον καὶ τὰ δημοτικὰ ἡμῶν τραγοῦδια δηλοῦσιν, ἐξηκολούθησε⁶, καὶ νῦν δὲ εἶναι συνήθης. Νῦν δηλαδὴ ἐν Μαδύτῳ κατὰ τὰς δύο τελευταίας Κυριακὰς τῶν Ἀπόκρεω, ἐν Αἴνῳ κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ ἐν τοῖς περιχώροις τῶν Σερῶν καὶ ἐν Καστανιαῖς τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτὰς γίνεται ἀγὼν πάλης⁷.

Συνήθους ὄντος παρὰ Βυζαντινοῖς τοῦ ἀγώνισματος τῆς πάλης οἱ παλαισταὶ ἐχαρκτηρίζοντο ὡς κυρίως ἀθληταί, ἀντιδιατελλόμενοι πρὸς τοὺς δρομεῖς⁸. Οὗτοι, ὡς καὶ οἱ ἄλλοι ἀθληταί, διὰ σάλπιγγος κηρυσσομένης

¹ Γενεσίου, Βασιλ. 126.12 (Βόνν.).

² Fr. Warren, The ritual ordinance of Neophytus (Archeologia τόμ. 47 σ. 27).

³ Ἀκτουάριος, Περί ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος βιβλ. 2 κεφ. 11 (Ideler, Physici et medici Graeci minores 1.374).

⁴ Στίχ. 671 (Hesseling).

⁵ Στεφ. Σαχλίκη, Ἀφήγησις παραξένου στίχ. 254 (ἐκδ. Παπαδημητρίου).

⁶ Ὁ ἑτοιμοθάνατος Διγενῆς λέγει:

*κάνεις δὲν ἦταν σὰν κι' ἐμὲν εἰς τῆς ἀνδρείας τῆ χάρι
'ς τὸ μπάλαιμα, 'ς τὸ τρέξιμο, 'ς τὸ πῆδος, 'ς τὸ κοντάρι*

N. Πολίτου, Ἀκριτικά ἔσματα, ὁ θάνατος τοῦ Διγενῆ (Λαογρ. 1.218).

⁷ Βλ. Λαογρ. 3.171 καὶ Μιλτ. Σαραντῆ, Ἀπὸ τὰ πανηγύρια τῆς Θράκης (Θρακικά 8.418). Τὴν συνήθη χρῆσιν τῆς πάλης κατὰ τοὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνους καὶ τοὺς σημερινούς δεικνύει ἡ σημασία τοῦ παλεύω τοῦ κειμένου ἀντὶ τοῦ προσπαθῶ, καταγίνομαι (Ἄμφισσα) ἢ τοῦ μετ' ἀγωνίας προσπαθῶ (κοινότερον).

⁸ Χρυσόστομος, P. G. 55.519, 64.15. Ὁ Χορῆκιος, ὑπὲρ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονιζόντων σ. 379.22 (Förster) ἀντιδιατέλλει τοὺς ἀθλητὰς πρὸς τοὺς δρομεῖς καὶ τοὺς παγκρατιαστάς. Κατὰ τὴν ἐπὶ Κωνσταντίου γραφεῖσαν «ἐξήγησιν ὅλου τοῦ κόσμου» τοὺς καλύτερους παλαιστάς παρεῖχε τότε ἡ Ἄσκαλον (Κ. Σάθα, Δοκίμιον λς).

τῆς ἐνάρξεως τοῦ ἀγῶνος, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις ¹, εἰσῆρχοντο εἰς τὸ στάδιον γυμνοὶ ², διάζωμα μόνον φοροῦντες ³ καὶ ἀθλημιμένοι μὲ ἔλαιον ⁴, προὔχωρον μέχρι τοῦ σημείου, ἔνθα ἔμελλε νὰ διεξαχθῆ ἡ πάλη. Ἦτο δὲ τοῦτο χῶρος, γῦρο τοῦ ὁποίου εἶχον ἐμπαγῆ πάσσαλοι περιβαλλόμενοι ὑπὸ σχοινίων, τοῦτο δ' ἵνα ἐμποδίζεται ἢ εἰς τὸν χῶρον τοῦτον εἰσπήδησις τῶν θεατῶν τῶν ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀθλητοῦ ἐνδιαφερομένων ⁵.

Οἱ παλαισταὶ ἠλιοκαεῖς καὶ εὔσαρκοι ⁶, ἵνα, καὶ διὰ τοῦ βάρους τῶν ἀκόμη καταβάλλωσι τὸν ἀντίπαλον, ἤρχοντο εἰς λαβὰς ⁷, αἵτινες πολλάκις ἦσαν τόσον ἰσχυραί, ὥστε καὶ πληγὰς νὰ προξενώσιν ⁸.

Ἡ τῶν ἀρχαίων παλαιστῶν συνήθεια νὰ πτύωσι πρὸ τῆς συμπλοκῆς εἰς τὰς παλάμας αὐτῶν καὶ νὰ προσλαμβάνωσιν ἔπειτα κόνιν, ἵνα ἰσχυρότερον οὕτω κρατῶσι τὸν ἀντίπαλον, τότε δὲν συνεθίζετο ⁹.

Κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τῆς πάλης, καθ' ἣν ἀγνοοῦμεν, ἂν καὶ πυγμῆς χρῆσις ἐγένετο, ἐὰν οἱ παλαισταὶ ὑπὸ τῆς ὀρμῆς τοῦ ἀγῶνος παρασυρόμενοι ἐξεσφεδονίζοντο ἔξω τοῦ περισχοινίσματος, ὄφειλον νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὸν τόπον τῆς ἀγωνίας καὶ νὰ μὴ ἐπαναρχίσωσι τὴν πάλην, ἀλλὰ νὰ λάβωσι τὴν στάσιον ἐκείνην, ἣν εἶχον προτοῦ ἐκσφενδονισθῶσι ¹⁰. Τὸν κανόνα τοῦτον ἠκολούθουν καὶ οἱ ἀρχαῖοι παλαισταί, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Φαίδρου τοῦ Πλάτωνος, (236c) ὅστις ἐρμηνεύων τὴν φρ. «εἰς τὰς ὁμοίας λαβὰς

¹ Χρυσόστομος, P. G. 63, 52. 869. J. Krause, Olympia σ. 143. Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κερ. 119 (σ. 70.9 Drexl.). Ἐντεῦθεν καὶ ἡ συνήθης φράσις «ἀποδύεσθαι πρὸς τοὺς ἀγῶνας» ἢ «ἀποδύεσθαι πρὸς τὰ παλαισματα».

² Χρυσόστομος, P. G. 48.744, 62.98, 64.537, Κλήμεντος, Παιδαγ. 3.10 (σ. 265.13)

³ Χρυσόστομος, P. G. 56.172.

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 62.619, 63.342. Καὶ σήμερον εἰς τὰ περὶ χώρα τῶν Σεργῶν οἱ παλαῖοντες ἀλείφονται ἔλαιῳ.

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 54.587. Καὶ ὁ χῶρος ἔνθα ἠγωνίζοντο οἱ μονομάχοι περιγράφεται ὡς «διὰ τινων σανίδων κύκλω περιπεφραγμένος τόπος» Μαρτύριον τοῦ ἀγίου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου H. Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires 260.13.

⁶ Ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης βιβλ. Ζ' 16.2 (De Boot) περιγράφει τινὰ «ὅς ἦν τὴν παρειὰν τοῖς εὐσωματοῦσι καὶ πρὸς τὰς παλαιστράς γινομένοις προσεοικώς». Ἐν τῷ ἔθνικῳ ἡμῶν ἐπεὶ ὁ Φιλοπαπποῦς λέγει πρὸς τὸν Διγενῆ ὅτι δὲν κάμνει δι' ἀπελάτης, διότι εἶναι ὑπόλιγνος (στίχ. 657, Hesselring).

⁷ Χρυσόστομος, P. G. 62.160, Γρηγόριος Νύσσης, P. G. 46.469 Πβ. καὶ τὴν ἀρχαίαν ἀγωνιστικὴν φρ. «εἰς λαβὰς ἵεσθαι». Περὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου λέγει ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, Χρονογρ. (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 4.163) ὅτι «εἰ ἀποθλιῖται πῆχύν τινος αἴροίτο πολλῶν ἐκείνος ἡμερῶν ἐδεῖτο πρὸς ἴασιν».

⁸ Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ἡμέτερον λαβῶνω κατήνησε νὰ σημαίη πληγῶνω.

⁹ Βλ. τὸ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ζωναρά λεξικὸν ἐν λ. κοινίζω. Ὁ Ἡλιόδωρος ἐν τοῖς Αἰθιοπικοῖς τιν. (10 κερ. 31) γράφει διὰ τὸν παλαιστὴν «Κόνιν ἀνελόμενος καὶ ὄμοις τε καὶ πῆχεσιν ἐτι ἰδρῶτι νενοτισμένοι ἐπιχεάμενος».

¹⁰ Χρυσόστομος, P. G. 54.587.

ἐλληλυθας» παρατηρεῖ· «ἀπὸ μεταφορᾶς εἴρηται τῶν παλαιόντων, οἱ τοῦ ἀφωρισμένου πρὸς τὸ παλαίειν τόπου ὁπότε ἐκπέσοιεν εἶτα ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ τόπου καὶ σχήματος, εἰ πάλιν ἔλθοιεν εἰς ὁμοίας ἐλληλυθέναι λέγονται λαβάς»¹.

Παρὰ Βυζαντινοῖς ὑπῆρχον διάφορα εἶδη πάλης ἢ μᾶλλον διάφοροι λαβαὶ αὐτῆς.

Ἐν πρώτοις μνημονεύεται ἡ ὀρθὴ πάλη, ἣτις συνίστατο εἰς τὴν «ἀπ' αὐχένων καὶ χειρῶν καὶ πλευρῶν ἐξεύλησιν» καὶ ἦν συνιστᾶ ὁ Κλήμης

Εἰκ. 3. Ἡ ἐν τῷ σταδίῳ πάλη Λυαίου καὶ Νέστορος, ἐκ τοιχογραφίας τῆς μητροπόλεως τοῦ Μυστρᾶ. (G. Millet, Monuments byzantins de Mistra Pl. 69.).

ὡς κοσμίαν καὶ ἀνδρῶδη. Κατ' αὐτὴν ὁ πίπτων ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἀγωνιστῆς ἠττάτο².

Μετὰ ταῦτα συνειθίζετο καὶ ἡ ἐξώκαρπος πάλη, ἣν ἀναφέρει κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐσταθίος λέγων περὶ αὐτῆς· «καρπός, ἀφ' οὗ παράγεται τὸ μετακάρπιον καὶ ὁ κοινῶς λεγόμενος καρπόχειρ καὶ ἡ παρὰ τοῖς ἰδιώταις ἐξώκαρπος πάλη»³.

Ἦτο δ' ἡ ἐξώκαρπος πάλη ὁ τρόπος ἐκεῖνος τοῦ παλαίειν, καθ' ὃν οἱ

¹ Ἐπιθι Ε. Παυλίνη, Ἱστορίαν τῆς γυμναστικῆς σ. 62. Βλ. ἐν τούτοις περὶ τῆς φρ. L. Grasberger, Die Erheben Bildung σ. 210.

² Κλήμεντος, Παιδαγ. 3.10 (σ. 265.24 Stählin).

³ Εὐσταθίου, Παρεκβ. 1572.39.

ἀνταγωνισταὶ ἐλάμβανον ἀλλήλους ἐκ τοῦ ἄνω μέρους τῶν καρποχείρων ¹, τῶν καρπῶν δῆλα δὴ τῶν χειρῶν ². (Πβ. ἴσως τὴν εἰκ. 4). Μὲ τὴν ἐξώ-καρπον δὲ ταύτην πάλην οὐδαμῶς σχετίζεται τὸ πάγκαρπον, τὸ ὁποῖον ἦτο μέρος τοῦ μονημερίου, ἐνὸς δῆλα δὴ τῶν ἑπτὰ θεαμάτων, ἅτινα ὤφειλεν ὁ ὕπατος νὰ παράσχη πρὸς διασκέδασιν τοῦ λαοῦ ³.

Τὴν λαβὴν ταύτην ἔχομεν καὶ ἡμεῖς σήμερον καλοῦντες τὸν τρόπον τοῦτον τῆς πάλης «χέρι μὲ χέρι».

Εἶδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Ἰουστινιανὸς πέντε ἀγῶνας ἐπέτρεψε, μεταξὺ δὲ τούτων καὶ τὴν περιχυτήν. Καὶ μεταφράζει μὲν ἀπλῶς τὴν περιχυτήν διὰ τοῦ πάλην ὁ Βαλσαμών ⁴, οὕτως ὅμως ἐκαλεῖτο τὸ εἶδος ἐκεῖνο τῆς πάλης, καθ' ὃ ὁ παλαιστῆς «περιπλέκετο τῷ ἀντιπάλῳ ⁵» ἐφορμῶν κατ' αὐτοῦ καὶ ἐναγκαλιζόμενος αὐτόν. Ὁ τρόπος οὗτος νῦν καλεῖται ἀγκαλιασιὰ, Γαλλιστὶ δὲ corps à corps ⁶. (Εἰκ. 3).

Ὁ ἐν τῇ πάλῃ προκαλῶν τὸν ἀντίπαλόν του «ὁ αἶρων αὐτὸν εἰς γῦρον», ὡς ἔλεγον ⁷, συνεπλέκετο πρὸς αὐτὸν καὶ σταυροειδῶς ⁸. Ὅποια τις ἦτο ἡ σταυροειδὴς πάλη, ἣτις καὶ διὰ τοῦ ρήματος κοινδύαζω ἐδηλοῦτο, ἀγνοοῦμεν ὑποθέτομεν ὅτι οὕτως ἐκαλεῖτο ἡ λαβή, καθ' ἣν ὁ παλαιστῆς λαμβάνων διὰ τῆς ἐτέρας χειρὸς τὸν ἀνταγωνιστὴν ἀπὸ τοῦ μέσου καὶ ὑψῶν αὐτὸν οὕτως ὥστε τὰ δύο σώματα νὰ ἀποτελέσωσι τὸ σχῆμα X, ἔρριπτε κατόπιν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους.

¹ Μελετίου, μοναχοῦ, Περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς (Migne, P. G. 64. 1249). Κωδικοῦ, Περὶ τῶν ὀφθαλμιαλῶν 49.7.

² Καὶ νῦν ὁ καρπὸς τῆς χειρὸς λέγεται ἐν Κερύσιῳ καρπόχερο. Ἐν Ἱμβρῳ γυρίζου ξώκαρπα σημαίνει διάγω βίον ἔκδοτον.

³ Ἰουστινιανῶ, Νεαρ. 105.1. (Zachariae von Lingenthal, Imperatoris Justiniani novellae quae vocantur 1.468). Πάγκαρπον κατὰ τὰς θηριομαχίας ἦτο ὁ συμμαγῆς θηρίων φόνος.

⁴ Θ. Βαλσαμών, Εἰς τὸν ΙΓ'. κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 4.133).

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 56.574.

⁶ L. Becq de Fouquières, Les jeux des anciens σ. 104.

⁷ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Migne, P. G. 111.636). Συνήθης καὶ ἡ φ. «ἀρπάζειν τινὰ γύροισ» ἢ «γυροβολεῖν τινὰ» Νικηφόρου, Ἐνθ' ἄν. Ἐντεῦθεν τὸ γυρίζω κατήντησε νὰ σημαίῃ ἀγωνίζομαι πβ. τὸ περὶ Ἀχιλλέως λεγόμενον :

*κάνεις τοῦτον οὐκ ἔτρεψεν ἢ ἐνίκησεν πολλάκις,
ἀλλ' ὅσοι τὸν ἐγύρισαν, τὸ ἀλλοίμονον ἐπῆραν.*

Ἀχιλλῆϊς στίχ. 1560 (Hesseling). Καὶ ὁ Διγενὴς καυχώμενος πρὸς τὸν Φιλοπαπποῦν διὰ τὴν ταχύτητα τῶν ποδῶν του λέγει δύναμαι

καὶ τὸν λαγὸν εἰς τ' ἀνήφορον τρίτον νὰ τὸν γυρίσω στίχ. 675 (Hesseling).

Καὶ ἡ σημερινὴ δὲ φρ. «ἔμπα εἰς τὸ γῦρο καὶ νὰ δῆς» ἐπὶ τῶν ἐκτός τῆς ὑποθέσεως ὄντων καὶ διδόντων συμβουλάς, ἐντεῦθεν ἔχει τὴν ἀρχήν.

⁸ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐνθ' ἄν.

Ἄλλο εἶδος πάλης, ἡ «κατὰ πόσδρεξαν» λεγομένη, συνίστατο εἰς τὸ νὰ ἀνυψώσῃ τις τὸν ἀντίπαλόν του καὶ περιστρέψας αὐτὸν ἰσχυρῶς νὰ τὸν ρίψῃ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Οὕτως ἡ νίκη λαμπροτέρα ἀπεφαίνετο ¹.

Τέλος ἀπόκειται εἰς τοὺς ἀγωνιστικοὺς νὰ καθορίσωσι τί εἶδους ἦτο «τὸ παλαίειν ἐκ δακτύλων δύο περὶ μίαν ποιούντια», ὅπερ ἀναφέρει ὁ Ἄρτεμιδώρος ².

Οἱ παλαισταὶ οἱ τὸ βραβεῖον τῆς νίκης ἐπιδιώκοντες, ἔπρεπε καθ' ὅλας

Εἰκ. 4. Πάλη τοῦ Ἰακώβ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ σταλέντα Ἄγγελον, ἵνα τὸν δοκιμάσῃ. Ἐκ χ. τοῦ Ε'. αἰῶνος τῆς ἐθνικῆς βιβλιοθηκῆς τῆς Βιέννης. (H. Peirce - R. Tyler, L'art byzantin I. pl. 194).

τὰς φάσεις τῆς πάλης νὰ παλαίωσιν ἐπιστημονικῶς καὶ νὰ μεταχειρίζωνται ὅλα ἐκεῖνα τὰ σχήματα, δι' ὧν θὰ ἐκέρδιζον τὴν νίκην. Ἐπρεπε λοιπὸν τοῦ ἀντιπάλου «σκέλος ἔλκειν», λαμβάνοντες δηλαδὴ σκέλος αὐτοῦ καὶ ἀνυψοῦντες αὐτὸ νὰ τὸν ἀνασκελίωσιν. Ἄλλοτε, προσποιούμενοι ὅτι ἔπιπτον, κατῶρθωνον νὰ καταρτίψωσι τὸν ὑπερκείμενον, καιρίαν κατ' αὐτοῦ καταφέροντες πληγὴν ³. Τώρα, ἂν καὶ ἐσκέλιζον τὸν ἀντίπαλον «βάλλοντες σκελέαν»

¹ Χρυσόστομος, P. G. 59. 159, 61. 688, Γενεσίου, Βασιλ. 110. 6 ἐξ. 127.22.

² Ἄρτεμιδώρου, Ὀνειρ. 1. 60 (σ. 56. 12, Hercher).

³ Χρυσόστομος, P. G. 62. 341, Μανουὴλ Δεσπότη του Ἡπειροῦ, Πρὸς τὸν Πατριάρχην Γερμανὸν (Ed. Kurtz, Christophoros von Ankyra als Exarch des Patriarchen Germanos B. Z. 16. 132. 27). Παλαιστὴν προσποιούμενον ὅτι ἠττᾶται, ἵνα ἐπιτύχῃ τὴν νίκην, περιγράφει ὁ Ἡλιόδωρος ἐν τοῖς Αἰθιοπικοῖς του (10 κεφ. 31.32).

ἢ «βάλλοντες πόδα»¹, ὡς ἔλεγον, δὲν φαίνεται ἐκ τῶν μαρτυριῶν τῶν συγγραφέων². Ὁ Ἡλιδώροσ μόνον ἐν τοῖς Αἰθιοπικοῖς του (10 κεφ. 32) περιγράφει ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἔλεγον περνῶντες, ὅταν λέγη διὰ τὸν παλαιόντα Θεαγένη «Τὰ σφυρὰ καὶ ἀστραγάλους τῆ πτέρνῃ σφοδρῶς τε καὶ ἐπαλλήλως ἐκμοχλεύσας εἰς γόνυ τε ὀκλάσαι βιασάμενος».

Ὁ παλαιστής, ὅστις, τοῦλάχιστον κατὰ τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ὀλύμπια, διὰ κλήρου ἐλάμβανε τὸν ἀνταγωνιστὴν³ καὶ ὅστις καὶ πλείονας τοῦ ἑνὸς πολλὰκις ἀντιπαλιόντας ἔπρεπε νὰ καταβάλλῃ, ἵνα ἀναδειχθῆ νικητὴς⁴, διεξήγε σκληρὸν ἀγῶνα. Τὰ κείμενα συχνὰ ὁμιλοῦσι περὶ τοῦ καταρράσσοντος⁵ ἢ καταρρηγνύντος⁶ ἢ καταγνύντος⁷ τὸν ἀντίπαλον, ὡς καὶ περὶ τοῦ μετὰ τὴν πτώσιν λιποθυμοῦντος καὶ αἷμα ἐκ τῆς ρινὸς καὶ τῶν ὠτων ἀναβλύζοντος⁸ ἢ καὶ διερρηγμένου τὸ κρανίον⁹.

Ἴνα δ' ἀνακηρυχθῆ τις νικητὴς, ἔπρεπε νὰ καταβάλλῃ τὸν ἀντίπαλον, καὶ μάλιστα τρεῖς¹⁰, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐφαρμόσῃ, ὅπερ οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες ἐκάλουσαν ἀλίνδησιν ἢ κύλισιν, νὰ κάμῃ αὐτὸν ὑπόστρωμα¹¹, ὡς ἔλεγον οἱ Βυζαντινοί, οὕτω δῆλα δὴ νὰ τὸν καταρρίψῃ, ὥστε τὰ νῶτά του νὰ ἐγγίσει τὸ ἔδαφος, «να φάγῃ ἢ πλάτῃ του χῶμα» ὡς κοινῶς νῦν λέγεται.

Ἄλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους ἐξηπλωμένος ὄφειλεν ὁ καταπεσὼν, κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἀγωνιστικοὺς κανόνας, νὰ ἐξακολουθήσῃ ἀγωνιζόμενος¹² ἕως

¹ Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Migne, P. G. 93. 1725).

² Πβ. τὴν Βυζαντινὴν παροιμίαν μικρὸς τὸν μέγαν δύναται, σκελεὰν βάνει καὶ αὐτὸς (Krumbacher, MGS.) 107. 209) Ν. Πολίτου, Ἑρμηνευτικὰ εἰς Βυζαντινὰς παροιμίας (Ἐπετηρὶς Παρνασοῦ 2.123.)

³ Χρυσόστομος, P. G. 64. 881. Βλ. καὶ J. Krause, Olympia σ. 109 ἐξ. 112.

⁴ Ἔστω ἀνταγωνιστὴς εἷς, ἔστωσαν καὶ ἀθληταὶ δύο πρὸς ἐκεῖνον παλαίειν μέλλοντες, Χρυσόστομος, P. G. 63. 634. Ὡς ἂν τις εἴποι ἀθλητὴν πάντας καταβαλόντα καὶ μηδένα ἔχοντα ἀνταγωνιστὴν, Χρυσόστομος, P. G. 63. 150. Ὁ ἀθλητὴς κἂν πάντας νικήσῃ, νικηθῆ δ' ὑπὸ τοῦ τελευταίου οὐκί πάντα αὐτῷ ἀνόνητα; Χρυσόστομος, P. G. 63. 170.

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 59. 159. Παρ' ἀρχαίοις ράσσειν καὶ ἀράσσειν βλ. L. Grasberger, Erziehung und Unterricht A, 356.

⁶ Χρυσόστομος, P. G. 61. 688.

⁷ Λιβανίου, Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν 119 (τόμ. 4.497 Förster).

⁸ Γενεσίου, Βασίλ. 4. 127. 22.

⁹ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Migne, P. G. 111. 636).

¹⁰ Χρυσόστομος, P. G. 62. 162. L. Grasberger, Erziehung und Unterricht A, 337. J. Krause, Olympia σ. 149. Καὶ νῦν ἐν Αἴνῳ ὁ παλαιστής, ἵνα ἀναδειχθῆ νικητὴς, πρέπει νὰ καταβάλλῃ δύο ἢ τρεῖς ἀντιπάλους ἀλληλοδιαδόχως.

¹¹ Μανουὴλ Δεσπότην Ἡπειροῦ, Ἔνθ' ἀν.

¹² J. Vance, Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte, σ. 56, Müller, De genio, moribus et luxu aevi Theodosiani σ. 66.

όντου, ἀποβαλὼν πᾶσαν ἐλπίδα, ν' ἀνατινῆν τὸν δάκτυλον, δεῖγμα ὁμολογίας τῆς ἥττης¹.

Η ΠΥΓΜΑΧΙΑ

Πόσον σύνηθες ἦτο, τοῦλάχιστον κατὰ τοὺς παλαιότερους αἰῶνας, τὸ ἀγώνισμα τῆς πυγμῆς παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς δεικνύει ὅτι τὸ πυκτεύειν κατήντησε νὰ σημαίνῃ ἀπλῶς ἀγωνίζεσθαι² καὶ τοῦτο, ἐν ᾧ, ὡς ἐλέχθη, ἀπρεπῆς ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ἢ πυγμαχία ὡς παραμορφοῦσα τὸ πρόσωπον τοῦ ἀνθρώπου³.

Μετὰ λοιπὸν τὸν ἐπανειλημμένως τὴν πυγμαχίαν ἀναφέροντα Ἀρτεμίδωρον, κατὰ μάρτυρα τὸν Λιβάνιον, οἱ σύγχρονοὶ τοῦ κατηνάλισκον ἡμέρας ὅλας ἐν τοῖς θεάτροις, ἵνα ἴδωσι τοὺς ἐκεῖ πυκτεύοντας⁴, περὶ πυκτεύοντος δὲ καὶ τῶν ἄριστα πυκτερόντων καὶ τῶν τραυματιζομένων ἐν τῇ πυγμαχίᾳ ὁμιλεῖ κατόπιν ἐν τοῖς λόγοις τοῦ ὁ Χρυσόστομος⁵. Πυγμαχίας ἀγῶνας κατὰ τὰ Ὀλύμπια ἀναφέρει καὶ ὁ Μαλάλας⁶, πυκτεύοντας δὲ καὶ οἱ Πανδέκται⁷. Καὶ τὰ ἐρμηνεύματα δὲ τοῦ Πολυδεύκου μνεῖαν ποιοῦνται πυκτῶν (σ. 95, Boucherie).

Βραδύτερον τοῦ Βασιλείου Μακεδόνης ἐπαινεῖται ἡ περὶ τὴν πυγμαχίαν δεινότης⁸, ὁ Θεόδωρος Βαλσαμῶν εἰς τοὺς πέντε ὑπὸ τοῦ νόμου ἀνεγνωρισμένους ἀγῶνας καταλέγει καὶ τὴν πυγμὴν⁹, ἐν δὲ τοῖς Προδρομοῖσι ποιήμασιν ἀναφέρονται ὁ Χονδρὸς καὶ ὁ Καλολέων παίζοντες τοὺς πύξους¹⁰.

¹ Ὁ Ἀρισταίνετος εἰς τὰς ἐρωτικὰς τοῦ ἐπιστολάς (βιβλ. Β' ἐπιστ. 18 Hercher, Epistolographi Graeci σ.169) παριστάνει ἐραστὴν «εἰς σύμβολον παραδόξου νίκης ἀνατείνοντα τὴν χεῖρα». Καὶ ἐν τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν ἔπει ὁ ἥττηθεις ἀμηνῶς δεῖχνει δάκτυλον, λέγων πρὸς τὸν Διγενῆ. «ζῆς καὶ χαιρέσαι, καλὲ νεώτερε, ἐδικόν σου ἔναι τὸ νίκος» στίχ. 53 (Hesseling). Πβ. καὶ τὸ κείμενον τῆς Ἀνδρου στίχ. 392 (Μηλιαρ.). Καὶ νῦν ἔτι ἐν Μαδύτῳ ὁ ἥττηθεις παλαιστῆς αἶρει δάκτυλον, ἐν Αἴνῳ δὲ καὶ τοῖς περιχώροις τῶν Σερρῶν ὁ νικητὴς ὑψώνει καὶ κρατεῖ διὰ τῶν χειρῶν τὸν ἥττηθέντα, ὁπότε ζητωκραυγάζουσιν οἱ θεαταί.

² Χρυσόστομος, P. G. 63.711,844, 64.457,545. Ἀρτεμίδωρου, Ὀνειρ. 2.32. (σ. 128.21 Hercher). Ἡ πυγμαχία κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀρτεμίδωρου (ἐνθ' ἀν.) ἐκαλεῖτο καὶ μάχη· «ἡ πυγμὴ μάχη καλεῖται εἰ καὶ μὴ δι' ὄπλων γίνεται».

³ A. Bigelmaier, Die Beteiligung der Christen σ. 272. Κατὰ τὸν Ἀρτεμίδωρον 1.61 (σ. 57.1) «πυκτεύει παντὶ ποτηρόν· πρὸς γὰρ ταῖς αἰσχύναις καὶ βλάβαις σημαίνει καὶ γὰρ ἄσχημον γίνεται τὸ πρόσωπον καὶ αἷμα ἀποκρίνεται».

⁴ Λιβανίου, Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν 60 (τόμ. 4.458.11, Förster).

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 54.689, 61.573, 63.209.

⁶ Μαλάλα, Χρονογρ. 288.5.

⁷ Βιβλ. 11.5.2.1.

⁸ Γενεσίου, Βασιλειῶν 126.10.

⁹ Θ. Βαλσαμῶν, Εἰς τὸν ΙΓ'. κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 4.133).

¹⁰ Hesseling-Pernot, Poèmes Prodrômiques III. 295 d. Τὸ πύξος παρὰ τὸ πύξ· πύξ· πυγμῆ, γρόνθος, εἶπεν ὁ Ἡσύχιος· καὶ ὁ Μοῖρις 323 πύξ· Ἀττικοί, γρόνθος Ἑλλήνες.

Εἰσερχόμενοι δ' εἰς τὸ στάδιον οἱ πύκται, ἐφόρουν, κατὰ τρόπον παράδοξον, κατὰ μάρτυρα τὸν Χρυσόστομον, «ἱμάτιον ἐλαίῳ διάβροχον¹» καὶ ἠγωνίζοντο ἔχοντες, πιθανώτατα, ὡς καὶ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, περὶ τοὺς δακτύλους ἱμάντας, ἀνθ' ὧν κατὰ τὰ Ὀλύμπια, ὡς βεβαιοῖ ὁ Μαλάλας, μετεχειρίζοντο πυξίνους δακτύλους².

Προϊόντος ὁμως τοῦ χρόνου φαίνεται ὅτι ἡ χρῆσις τῶν ἱμάντων ἐξέλιπεν, ἀφ' οὗ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος ἀναφέρει ὡς τι παράδοξον τὸ ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων του ἐνεφανίσθη εἰς τὰ ἀνάκτορα Πέρσης πύκτης ἔχων περὶ τὰς χεῖρας βοείους ἱμάντας³.

Ὡς δὲ κατὰ τὴν πάλην, οὕτω καὶ κατὰ τὴν πυγμαχίαν, οἱ ἐν τῇ ἀκμῇ τοῦ ἀγῶνος ἀπομακρυνόμενοι τῆς κανονικῆς των θέσεως καὶ μέχρι τῶν ἐδωλίων τῶν θεατῶν φθάνοντες ὤφειλον νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς ἣν πρότερον κατεῖχον θέσιν καὶ στάσιν⁴.

Ἐθεωρεῖτο δ' ἱκανὸς πυγμάχος ὁ κατὰ τὴν πυγμαχίαν πλήττων καὶ μὴ πληττόμενος ἢ ὁ ὀλιγώτερα κτυπήματα λαμβάνων καὶ περισσότερα δίδων⁵ καὶ ἦτο φυσικὸν τοῦτο, ἀφ' οὗ ἦ σφονδύλεα⁶ ἢ ἡ γροθέα⁷, καὶ μάλιστα ἡ ἐξιστρεπτή, ἢ ξανάστροφη νῦν κοινῶς, ἦτο πολὺ ἐπικίνδυνος καὶ ὀδυνηρά.

Οὐδεὶς πυκτεύειν αἰρούμενος χωρὶς τραυμάτων προσδοκᾷ στέφανον ἀναδήσασθαι, ἀναφωνεῖ ὁ Χρυσόστομος⁸, ὁ αὐτὸς δὲ παριστᾷ φοβούμενον τὸν μέλλοντα νὰ μετᾶσχη ἀγῶνος πυγμῆς⁹. Ὅντως πλέον ἢ ἅπαξ μνημονεύονται πυγμαχοὶ τραύματα λαβόντες, κατακεκομμένοι τὴν κεφαλὴν, αἵματι κατερρατισμένοι¹⁰ καὶ περιφερόμενοι σκοτοδινῶντες¹¹.

Ἐπειδὴ δ' ἀνδριμοῦ δεῖγμα ἦτο πληττόμενοι οἱ πυγμαχοὶ νὰ μὴ ἐκδηλώνωσι τὸν πόνον των, ἀλλ' ὑψηλὸν τὸν αὐχένα νὰ ἔχωσι¹², διὰ τοῦτο, μετὰ ὀδυνηρὰ κτυπήματα, περιγράφονται τὰ χεῖλη δάκνοντες καὶ τοὺς ὀδόντας τρίζοντες¹³.

¹ Χρυσόστομος, P. G. 62.543.

² Μαλάλα, Χρονογρ. 288.5. Καὶ ὁ σχολιάζων δὲ τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Μαλάλα Edmundus Chilmeadus λέγει pugiles vero digitis buxeis sive buxo munitis certantes nusquam alibi invenio.

³ 1324.20.

⁴ Müller, De genio, moribus et luxu aevi Theodosiani σ. 66.

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 62.543.

⁶ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 736.14 Β, Ἀχιλλῆς, στίχ. 1164 (Hesseling).

⁷ Διήγησις τοῦ Διγενῆ στίχ. 633 (Hesseling).

⁸ Χρυσόστομος, P. G. 63.713.

⁹ Χρυσόστομος, P. G. 62.306.

¹⁰ Χρυσόστομος, P. G. 48.984, 62.206, 63.51.710, 64.553.

¹¹ Χρυσόστομος, P. G. 57.212.

¹² Χρυσόστομος, P. G. 61.256.

¹³ Χρυσόστομος, P. G. 60.231, 61.321.

Ἵτι δὲ κατὰ τὴν πυγμαχίαν, ἕκ τῆς βιαίας πληγῆς καὶ θάνατοι συνέβαινον, λέγουσιν οἱ συγγραφεῖς ¹.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἄς προσεθεῖ ὅτι, ὅταν κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους μάλιστα αἰῶνας, λόγος γίνεται περὶ μονομαχίας καὶ μονομάχων δὲν πρόκειται περὶ τῶν ἀπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς γνωστῶν ἐκείνων μονομάχων, ἀλλ' ἁπλῶς περὶ πυγμαχῶν ἢ παλαιστῶν ².

ΤΟ ΠΑΓΚΡΑΤΙΟΝ

Τοῦ ἀγωνίσματος τούτου, ὅπερ, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίοις, συνίστατο ἐκ πάλης καὶ πυγμῆς, μνεία γίνεται ὑπὸ τοῦ Ἀρτεμιδώρου ³, τοῦ Λιβανίου ⁴, κατόπιν ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου ⁵ καὶ ἔπειτα ὑπὸ τοῦ Μαλάλα ⁶ γράφοντος ὅτι ἐν τοῖς κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν Ὀλυμπίοις οἱ εὐγενεῖς νέοι ἐπάλαιον καὶ ἐπαγκρατίαζον. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ ὁ Χορικός ἐν τῷ λόγῳ του ὑπὲρ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονιζόντων ὀμιλεῖ διὰ τὰς πληγὰς, τὰς ὁποίας καταφέρει ὁ παγκρατιαστής καὶ ὧν ἄνευ δὲν δύναται νὰ ἐπιδειξῆ τὴν τέχνην του ⁷, δὲν μένει δ' ἀμνημόνευτον τὸ ἀγώνισμα καὶ ἐν τοῖς Πανδέκταις ⁸ καὶ ἐν τοῖς ἔρμηνεύμασι τοῦ Πολυδεύκου ⁹.

Κατὰ τὴν μεταγενεστέραν μαρτυρίαν τοῦ Βαλσαμῶνος εἰς τοὺς ὑπὸ τοῦ νόμου ἀνεγνωρισμένους πέντε ἀγῶνας δὲν ἀναφέρεται τὸ παγκράτιον, φαίνεται ὅμως ὅτι τοῦτο συνυπονοεῖται μετὰ τῆς πάλης καὶ τῆς πυγμῆς, αἵτινες καὶ ὠρισμένως ἀναφέρονται. Λέγω τοῦτο, διότι εἶναι ὁ αὐτὸς Βαλσαμῶν ὁ ἀναφέρων ἐπὶ τῶν χρόνων του «παλαιστὰς καὶ τοὺς ἄλλους ἀγωνιζομένους παγκράτιον» ¹⁰. Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀναφέρεται ὁμοίως τὸ παγκράτιον, κεῖται ὅμως τοῦτο ἁπλῶς ἀντὶ τοῦ ἀγώνισμα ¹¹.

¹ Χορικός, Ὑπὲρ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονιζόντων 379. 1 (Förster - Richtsteig).

² Πβ. τὰ τοῦ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 5. 58 (σ. 264. 23) «ἀπεγράφατο εἰς μονομάχους καὶ πολλοῖς ἔτεσιν ἐπύκτευεν ἀπότομον πυγμῆν». Καὶ περὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο μέλλοντος νὰ παλαίῃ λέγει ὁ Γενέσιος (Βασίλ. 110. 7). «Προσκέληται καὶ αὐτὸς καὶ πρὸς μονομαχίαν τοῦ κρείττονος ἄγεται».

³ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειρ. 1.61.62, 5.45 (σ. 57.1.6, 262.13).

⁴ Λιβανίου, Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν 119 (τόμ. 4. 497.10 Förster).

⁵ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 50. 665, 52. 76, 63. 626.

⁶ Μαλάλα, Χρονογρ. 287. 21, 288.6.

⁷ Σελ. 379. 22 (Förster - Richtsteig).

⁸ Πανδέκτ. 9. 2. 3.

⁹ Πολυδεύκου, Ἐρμηνεύματα 6.95 (Boucherie).

¹⁰ Θ. Βαλσαμῶν, Ἐπιστολὴ περὶ ρασοφόρων (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 4.498).

¹¹ Ἐν τῇ περιγραφῇ τορνεμένου, εἰς ὃ μετέσχε Μανουὴλ ὁ Κομνηνός, λέγεται· «καὶ ἦν ὁ βασιλεὺς ἀκτινοβολῶν ὡς ἥλιος καὶ ὄλον οἰκειούμενος τὸ παγκράτιον τῷ τοῦ σώματος εὐμήκει». Σπ. Λάμπρου, Ἐκφρασις ξυλοκονταριῶν, Νέος Ἑλληγ. 5. 15.

Ἐννοεῖται ὅτι τὸ παγκράτιον ἦτο ἐν τῶν δυσκόλων καὶ ἐπικινδύνων ἀγωνισμάτων ἔχον τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα μὲ τὴν πάλην καὶ τὴν πυγμὴν, ἐξ ὧν καὶ συνίστατο. Ἀναφέρεται λοιπόν, ὡς προεῖρηται, οὐ μόνον παγκρατιαστικῆς πληγᾶς προξενῶν, ἵνα τὴν ἱκανότητά του δεῖξη, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς τὸν ὀφθαλμὸν ὑπὸ τοῦ ἀνταγωνιστοῦ ἐκκοπτόμενος¹ καὶ ἄλλος πάλιν ἐν τῇ διεξαγωγῇ τοῦ ἀγῶνος φονεύων τὸν ἀντίπαλον².

Ἐπειδὴ δὲ ὁ παγκρατιαστής, ὡς καὶ ὁ πύκτης, ἐκέρδιζον τὴν νίκην κυρίως διὰ τῶν χειρῶν, διὰ τοῦτο, μέχρι τοῦλάχιστον τῆς ἐποχῆς τοῦ Χρυσόστομου, αὐτῶν νικῶντων, ὁ ἀγωνοθέτης οὐχὶ τὴν κεφαλὴν, ἀλλὰ τὴν δεξιὰν πρῶτον ἐσπεφίνωνε³.

ΤΟ ΑΛΜΑ

Ὡς καὶ ἄλλα τῶν γυμνικῶν ἀγῶνων ἀγωνίσματα, οὕτω καὶ τὸ ἄλμα ἀναφέρει ὁ Ἀρτεμίδωρος⁴ καὶ πάλιν ὁ Χρυσόστομος μεταχειριζόμενος μάλιστα καὶ τὴν κοινὴν φράσιν ὑπὲρ τὰ σκάμματα πηδᾶν⁵, ἐξ ἧς δῆλον γίνεται ὅτι μέχρι τῆς ἐποχῆς του ἦτο ἐν χρήσει τὸ σκάμμα, ὁ ἐσκαμμένος δῆλα δὴ χῶρος ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐπήδων οἱ ἄλται⁶.

Τὸ πῆδημα ὡς πρὸς ἐκδήλωσιν ἀνδρείας γινόμενον, ἀναφέρουσι καὶ οἱ Πανδέκται⁷, κατὰ δὲ τὸν Θ' αἰῶνα καὶ ὁ Ἀχμέτ ἐν τῷ ὄνειροκριτικῷ του⁸. Ὁ Γενέσιος, ἐξαίρων τὰ σωματικά χαρίσματα Βασιλείου τοῦ Μακεδόνα, λέγει: «ἐν δὲ ταῖς κατὰ σφαιρισμὸν καὶ πρὸς ἄλματα γενναιότησι πάνυ περιδέξιος ἦν» ὑπερακοντιζῶν μάλιστα λέγει ὅτι καὶ τὸν Ἀχιλλεῖα αὐτὸν ὑπερέβαλλε κατὰ τὸ πῆδημα⁹. Βραδύτερον διὰ τὸν Ἰωάννην Τζιμισκὴν Λέων ὁ Διάκωνος λέγει ὅτι «ἄλμασι καὶ σφαιρισμοῖς καὶ ἀκοντισμοῖς καὶ τόξων ἐντάσει καὶ βολαῖς πάντων κατημεγέθει¹⁰» καὶ ἔτι βραδύτερον ὁ Βαλσαμῶν ἀναφέρει τὸ ἄλμα μεταξὺ τῶν ἐπισήμων ἀγωνισμάτων¹¹.

¹ Λιβανίου, Ἐνθ' ἀν.

² Πανδέκται 9. 2. 3.

³ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 54. 689.

⁴ Ἀρτεμίδωρου, Ὀνειροκρ. 1. 57 (σ. 55. 11). Οὗτος ἀναφέρει τὰ πηδήματα τὰ ἐν τῇ ἀλτηρείᾳ.

⁵ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 55. 86.

⁶ Βλ. Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 89.90. Κατὰ τὸν σχολιαστὴν ἐν τούτοις τοῦ Πινδάρου (Νεμεον. 5. 35) «ἡ δὲ μεταφορὰ ἀπὸ τῶν πεντάθλων, οἷς σκάμματα σκάπτονται ὅταν ἄλλονται ἐκείνων γὰρ κατὰ τὸν ἀγῶνα πηδῶντων ὑποσκάπτεται βόθρος ἐκάστου τὸ ἄλμα δεικνύς. Ἐπιθι καὶ L. Grasberger, Erziehung und Unterricht A 2 σ. 300. 307. 395 καὶ J. Krause, Die Gymnastik und Agonistik der Hellenen σ. 393.

⁷ 11. 5. 2. 1.

⁸ Ἀχμέτ, Ὀρειοκρ. κεφ. 160.

⁹ Γενεσίου, Βασιλ. σ. 126.10.

¹⁰ Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 97.5.

¹¹ Βλ. Ράλλη-Ποιλή, Σύνταγμα 2.360.

Προκειμένου περί του τρόπου τῆς διεξαγωγῆς τοῦ ἄλματος ἀγνοοῦμεν, δυστυχῶς, πολλά ὑπῆρχε μὲν καὶ ὁ βασιλεὺς, ὁπόθεν μετεωρίζοντο πηδῶντες¹ καὶ εἶχον ἠνωμένους τοὺς πόδας οἱ πηδῶντες, ἀφ' οὗ τὸ ἄλμα ἀπὸ τὸν Βαλσαμῶνα ὡς διάλυμα χαρακτηρίζεται², διάλυμα δὲ κατὰ τοὺς ἀρχαίους σχολιαστὰς ἦτο «τὸ κατὰ γῆς ἄλλεσθαι συνημμένοις καὶ μὴ διεσθηκόσι ποσί³». Ἐν ὅμως οἱ πηδῶντες ἔφερον ἀλτήρας ἢ ἂν τὸ πῆδημα ἦτο ἀπλοῦν ἢ τριπλοῦν⁴ καὶ μόνον εἰς μῆκος ἢ ὕψος, ἀγνοοῦμεν.

Περί τοῦ τελευταίου τούτου ζητήματος ἄς ἐπιτραπῆ νὰ ἐπεκταθῶμεν μικρόν.

Ἐν τῷ Ἰουστινιανείῳ κώδικι φέρεται ὅτι πέντε ludos ἐπέτρεψεν ὁ βασιλεὺς, μεταξὺ δ' αὐτῶν τὸ μονόβολον καὶ τὸ κοντομονόβολον.

Οἱ νεώτεροι ἐρευνῆται ἐκ τῶν λέξεων τούτων ὀρμώμενοι, τὸ μὲν μονόβολον ἐρμηνεύουσιν ὡς ἄλμα ἀπλοῦν εἰς μῆκος, εἴτε καὶ εἰς ὕψος ὑπὲρ τεταμένον σχοινίον⁵ ἢ ὡς πῆδημα μετ' ἐμποδιῶν⁶ ἢ ὡς ἔντεχνον πῆδημα σχοινοβατῶν ἢ θαναματοποιῶν⁷. Τὸ πρᾶγμα ὅμως δὲν φαίνεται ὅτι ἔχει οὕτως. Ὁ Βαλσαμὸν δῆλα δὴ ἐρμηνεύων τὸ ἐν τῷ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Φωτίου φερομένῳ Νομοκάνονι «μόνον δ' ἔξεστι παίζειν μονόβολον καὶ κοντομονόβολον καὶ κυντανὸν κόντακα χωρὶς πόρπης καὶ περιχυτῆν καὶ ἱπικὴν ἄνευ τέχνης καὶ ἐπινοίας⁸», παρατηρεῖ γίνωσκε δὲ ὅτι μονόβολον λέγεται ὁ δρόμος, κοντομονόβολον τὸ πῆδημα, κυντανὸς κόνταξ χωρὶς πόρπης ὁ ἀκοντισμὸς ἄνευ περόνης ἀπὸ Κοῖντου τινὸς οὕτω κληθεῖς, περιχυτὴ ἢ πάλη καὶ ἱπικὴ τὸ ἱπποδρόμιον⁹.

Ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, ὁ πλησιέστερος πρὸς τὰ πράγματα Βυζαντινὸς τὸ μονόβολον δὲν θεωρεῖ ἀπλοῦν ἄλμα, ἀλλ' ὡς δρόμον καὶ μόνον τὸ κοντομονόβολον χαρακτηρίζει ὡς ἄλμα χωρὶς νὰ διασαφηνίξῃ, ἂν τοῦτο εἶναι ἐπὶ κοντῷ, ὡς δέχονται οἱ νεώτεροι ἐρευνῆται¹⁰.

Πάντως τὸ ἐπὶ κοντῷ ἄλμα ἦτο οὗ μόνον κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν σύνηθες, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ἐποχὴν ὡς διὰ μὲν τὴν

¹ Τὸ σημεῖον μέχρι τοῦ ὁποίου ἐπήδων ἐκαλεῖτο σημεῖον. Εἶναι τὸ τῶν ἀρχαίων σῆμα καὶ τὸ τῶν σημερινῶν Κυπρίων σημάδιον.

² Ἐπιθὶ Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2. 360.

³ Βλ. τὸ λεξικὸν τοῦ Daremberg-Saglio ἐν λ. saltus.

⁴ Τὸ τριπλοῦν ἄλμα λέγεται ἐν Κύπρῳ τριάππηδκια, ἀλλαχοῦ δὲ πῆδημα ᾗ τὰ τρία. Ἐν Κύπρῳ εὐχρηστον καὶ τὸ ρῆμα τραπηδῶ.

⁵ L. Becq de Fouquier. Les jeux des anciens σ. 104. 105.

⁶ Daremberg-Saglio, ἐν λ. contomonobolon στήλ. 1485. 1488.

⁷ L. Grasberger, Erziehung und Unterricht 1. 125. 126. Βλ. καὶ Meursius, Graecia ludibunda σ. 27.

⁸ Φωτίου, Νομοκάνων τίτλ. ΙΓ'. κεφ. 29 (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 1.328).

⁹ Ἐνθ' ἀν. σ. 329.

¹⁰ Daremberg-Saglio ἐν λ. saltus σ. 1056.

παιλαιότεραν ἔποχὴν φανερώουσι εἰκόνες θηριομάχων διὰ τοιοῦτου ἄλματος ἀποφευγόντων τὴν ἐπίθεσιν τῶν θηρίων, καὶ ἐπιγράμματα¹, διὰ δὲ τὴν μεταγενεστέραν τότε ὄνειροκριτικὸν τοῦ Ἀχμέτ, ἔνθα φέρεται «ἐὰν ἴδῃ τις ὅτι ἐρειδόμενος ράβδῳ ἤλατο²» καὶ τὰ μεταγενέστερα δὲ ποιήματα³.

Παραδίδεται περὶ τοῦ Νικοτσάρα ὅτι ἠδύνατο νὰ πηδήσῃ ἑπτὰ ἵππους κατὰ σειράν, περὶ τοῦ Λακεδαιμονίου κλέφτου Ζαχαριᾶ ὅτι ἐπήδα γράναν (τάφρον) τὴν ὁποίαν ἔφιππος ἀνὴρ ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑπερπηδήσῃ.

Τοιαύτης ἀλτικῆς ἱκανότητος δείγματα συναντῶμεν καὶ κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους. Περὶ τοῦ Ἰωάννου Τζιμισκῆ λέγει ὁ Κεδρηνὸς ὅτι «κέλητας ἵππους τέτταρας στοιχηδὸν ἰστάς ἐν θατέρου μέρους καθαλλόμενος ἐπὶ τὸν πύματον ὥς τις πτηνὸς ἐφίζανε»⁴, λέγει δὲ ὁ Διγενῆς ἐπαινῶν ἑαυτὸν πρὸς τὸν Φιλοπαπποῦν, ἂν ἦτο ρυάκιν πλάτους ἐνὸς μιλίου

διπλοπόδης πάραυτα εἰς μῶν νὰ τὸ πηδήσω⁵.

Τέλος ἐν τῷ Ἀκριτικῷ ἄσματι τῶν υἱῶν τοῦ Ἀνδρονίκου ὁ ἐν αἰχμαλωσίᾳ γεννηθεὶς υἱὸς του εὐρίσκει τοὺς Σαρακηνοὺς νὰ πηδοῦν *δοκίμιν* καὶ τοὺς λέγει.

*δοκίμιν ποῦ πηδαίτε σεῖς πηδοῦν το κ' οἱ γυναῖκες,
ὄχι γυναῖκες ἄτροφες, μόνον ἐγγαστρομένες·
οἱ μαῦροί σας εἶναι ἐννιά κ' ἕνας δικός μου δέκα·
δέστε καὶ ξαγκωνίστε με τρεῖς δίπλες τ' ἄλυσιδι
βάρτε καὶ ᾽ς τοῖς μασκάλες μου τρικάνταρον μολύθι
καὶ βάρτε κ' εἰς τὰ πόδια μου δυὸ σιδερένιες κλάππες,
διὰ νὰ ἰδῆτε πῶς πηδοῦν Ρωμαῖκα παλληκάρια⁶*

καί, ἄφ' οὗ ἐγένετο τοῦτο,

κ' ἀπὸ τοὺς μαύρους τοὺς ἐννιά εὐρέθη ᾽ς τὸν δικόν του.

¹ Ἐχομεν ἐπίγραμμα ἀδήλου τῆς Παλατίνης Ἀνθολογίας (Θ. 533 Jacobs) ἔνθα περιγράφεται τοιοῦτον ἄλμα ἐπὶ κοντῶ.

² Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 160 σ. 123. 20 (Drexl).

³ Ἐν τῇ Ἀχιλλεΐδι στίχ. 1074 (Hesseling) ὁ Ἀχιλλεύς, ἵνα ἐντὸς τοῦ περιφράγματος πηδήσῃ, πιάνει κοντάριν

καὶ τὸ κοντάριν ἐμπηξεν κ' ἐπήδησεν ἀπ' ἔσω.

Νῦν οἱ Κοζανίται θέλοντες νὰ περάσωσι τὸ Κοζανίτικον ποτάμι, στηρίζουσι κοντὸν εἰς τὸ μέσον τῆς κοίτης καὶ δι' ἐνὸς ἄλματος φθάνουσι ἐναέριοι εἰς τὴν ἀπέναντι ὄχθην.

⁴ Κεδρηνοῦ, Ἱστορ. 2.416. Καὶ ἐν τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν ἔπει Σουδάλης ὁ Σαρακηνός,

ὄκτω τέντες ἐπήδησε καὶ δεκοκτὼ κουρτίνες

φαρῖα τεσσαράκοντα νὰ κάτση εἰς τὸ ἐδικόν του

στίχ. 928 (Hesseling). Βλέπε καὶ Στ. Κυριακίδου, ὁ Διγενῆς Ἀκρίτας σ. 36. 37. 86. 103. 104 καὶ τὰ ἐν τῷ ἄρθρῳ Ἑλλάς τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας σ. 972 ὑπὸ Α. Ἀδαμαντίου σημειούμενα.

⁵ Στίχ. 672 (Hesseling).

⁶ Στ. Κυριακίδου, Ἐνθ' ἄν. σ. 36.

Ο ΔΡΟΜΟΣ

Ἄγωνά ἀδρομίου ἀναφέρει ἐν τῷ Παιδαγωγῷ του Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς¹, δρομεῖς δὲ καὶ δρόμον ἐπαλειημένως ὁ Ἀρτεμίδωρος². Μετὰ ταῦτα οἱ τοῦ ἁγίου Παύλου ἐκκλησιαστικοὶ κανόνες, κείμενα δῆλα δὴ τοῦ γ' ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' μ. Χ. αἰῶνος, μείαν ποιοῦνται αὐτοῦ ἀπαιτοῦντα, ἵνα ὁ σταδιοδρόμος ἢ παύση ἀγωνιζόμενος ἢ, ἂν ἐπιμένῃ, ὀρίζοντα ν' ἀφορίζεται τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν³. Ἐπειτα συχνότατα ἀναφέρει τὸν δρόμον καὶ τοὺς δρομεῖς ὁ Χρυσόστομος⁴, μανθάνομεν δὲ καὶ ἐκ τοῦ Μαλάλα ὅτι κατὰ τὰ Ὀλύμπια ἐν Ἀντιοχείᾳ τοῦ ἀγωνίσματος μετείχον οὐ μόνον ἄνδρες, ἀλλὰ καὶ κόραι⁵. Καὶ ἐν τοῖς Πανδέκταις δὲ (11.5.2.1) ἀναφέρεται ὁ ἀγωνιζόμενος εἰς τὸν δρόμον. Περαιτέρω, ἐν τῷ βίῳ Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ, μανθάνομεν ὅτι ἔξωθεν τῆς πόλεως ἔπαιζον νέοι τρέχοντες⁶, τῆς παιδιᾶς δὲ ἤξιωσε νὰ μετᾶσχη καὶ ὁ Συμεών.

Μεταγενεστέρως πληροφοροῦμεθα ὅτι ἐπληνεῖτο Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο «ἡ περὶ τὸν δρόμον ἐπιτηδεύουσα»⁷, ὁ δὲ Κωνσταντῖνος Μονομάχος ἐξαπαρτηρίζετο ὡς «δρομικώτατος ἀνθρώπων»⁸.

Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὁ Βαλσαμὸν ρητῶς ἀναφέρει ὅτι ὁ δρόμος ἦτο μετὰ τῶν ἀκωλύτων παιγνίων, ἦτοι ἀγωνισμάτων⁹, μετὰ ταῦτα δὲ ὁ Ἀκουάριος, χάριν ὑγιεινῶν σκοπῶν, συνίστα τὴν πάλην καὶ τὸν δρόμον¹⁰. Ἄγωνας δρομίου εὐρίσκομεν μνημονευομένους ἔν τε τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν ἔπει¹¹ καὶ τῇ Ἀχιλλεΐδι¹² καὶ τέλος ἀγῶνα δρομίου, ἐπὶ τὸ ἀστείότερον ὑπομιμνήσκοντα τὸ βοτὸν πεζοδρόμιον ἐπὶ Ἰσαακίου Ἀγγέλου περιγράφει Νικήτας ὁ Χωνιάτης¹³.

Ἐνταῦθα δὲ τοῦ λόγου γενόμενοι ἄς μὴ παραλίπωμεν ὅτι ὁ ἐθνικὸς ἡμῶν ἦρος Διγενῆς ἐπαινεῖ ἑαυτὸν διὰ τὴν ταχυποδίαν του λέγων ὅτι τάχιστα εἰς τὸν ἀνήφορον δύναται πεζὸς νὰ συλλάβῃ λαγῶν, ὁ δὲ ποιητὴς τοῦ

¹ Κλήμεντος, Παιδαγ. 3. 10 (σ. 264. 24).

² Ἀρτεμίδωρου, Ὀνειρ. 1.26, 48, 5.79.

³ Τοῦ ἁγίου Παύλου, Κανόνες ἐκκλησιαστικοὶ (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 4.400).

⁴ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 48. 775, 52. 76, 61. 573, 62. 370, 63. 209.

⁵ Μαλάλα, Χρονογρ. 287. 21, 288. 5. 8.

⁶ Λεοντίου Νεαπόλεως, Βίος Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Migne, Ρ. Γ. 93. 1716).

⁷ Γενεσίου, Βασίλ. 126. 10.

⁸ Μιχαήλ Ψελλοῦ, Χρονογρ. (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 4. 163).

⁹ Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2. 360.

¹⁰ Ἀκουαρίου, Περί ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος βιβλ. 2 κεφ. 11 (Ideler, *Physici et medici Graeci minores* 1. 374).

¹¹ Δ' στίχ. 1066-1076 (Legrand).

¹² Στίχ. 113 (Hesseling).

¹³ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 675.1 ἔξ.

ἔπους ἐξαιρεῖ ὅτι, ὅταν κατὰ τὸ κυνήγιον τοῦ παρουσιάζετο λέων, ἔλαφος ἢ ἄλλο θηρίον δὲν τὸ κατεδίωκεν ἐπιβαίνων ἵππου,

ἀλλ' ἦσαν ἅπαντα ἀτῶ χειρες μόνον καὶ πόδες¹.

Ὁ μέλλων νὰ γράψῃ περὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀθλητισμοῦ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἐπὶ τῇ βάσει καὶ ἄλλων πηγῶν καὶ τῶν δημοτικῶν ἡμῶν ἄσμάτων θὰ εὔρη εὐκαιρίαν συχνὰ νὰ μνημονεύσῃ καὶ τὸ ἀγώνισμα τοῦ δρόμου τὸ λίαν προσφιλὲς μετὰ τῆς πάλης καὶ τῆς λιθοβολίας. Τὸ ἀγώνισμα τοῦτο ἄς σημειωθῇ ὅτι καὶ σήμερον ἀκόμη τελεῖται, καὶ μάλιστα κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου, ὅσον ἐγὼ γνωρίζω, ἐν κάτω Λαφίστῃ τῆς Ἡπείρου καὶ ἐν Αἴνῳ τῆς Θράκης².

Οἱ δρομεῖς ἀντιδιαστελλόμενοι πρὸς τοὺς «τὰ βαρέα ἀθλοῦντας»³, παλαιστάς δῆλα δῆ, πυγμαχοῦς, παγκρατιαστιάς καὶ πεντάθλους, ὄφειλον διὰ συνεχοῦς ἀσκήσεως καὶ καθημερινῆς μελέτης ν' ἀποκτήσωσιν εὐστροφίαν σώματος, καὶ μάλιστα ἀντοχὴν γονάτων⁴, ἥτο δῆλα δὴ ἀνάγκη νὰ ἔχωσι τὰ προσόντα τοῦ Διγενῆ, ὅστις εἶχε «γοργὸν τὸ στρέμμα, ἦτον καὶ ὑπόστεγνος καὶ ἐγνώθουντα οἱ νεφροὶ του»⁵. Πρὸς τούτοις ἔπρεπε νὰ μὴ υπερβαίνωσιν ὥρισμένην ἡλικίαν, διότι, ὡς ὀρθῶς λέγει καὶ ὁ Χρυσόστομος, (P. G. 63. 64) ἐν τῷ σώματι τὸ πᾶν τοῦ ἀγῶνός ἐστιν».

Κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ παιδοτρίβου ὁ θέλων νὰ ἐπιτύχῃ τὴν νίκην δρομεὺς τρέχων ἔπρεπε νὰ ἐπεκτείνῃ ἑαυτὸν εἰς τὰ ἔμπροσθεν καὶ νὰ ἐκτείνῃ τὰς χεῖρας κρατῶν πρὸς τὰ ἄνω τὴν κεφαλὴν καὶ τὸ βλέμμα ἂν κάτω νεύσης, τοὺς ἔλεγε, κατέπεσε, ἐξελύθη⁶. Τῶν μεγάλων δὲ μειονεκτημάτων τοῦ ἀγωνιστοῦ ἔθεωρεῖτο ἐκ μὲν τῶν βαλβίδων ὀρηκτικὸς νὰ προπηδᾷ, κατὰ δὲ τὴν πρόοδον τοῦ ἀγῶνος νὰ γίνεται χαῦνος καὶ νὰ ἴσταιται. Οὐχὶ μόνον τοῦτο δὲν ἐπετρέπετο, ἀλλ' ἐφ' ὅσον πρὸς τὸ τέρμα ἐπλησίαζεν ὁ δρομεὺς ὄφειλε νὰ ἐντείνῃ τὰς δυνάμεις του⁷.

Κατὰ τοὺς ἀγῶνας ἐπεβάλλετο γενικῶς νὰ μὴ γίνεται χρῆσις δόλου, ὥς ὅμως ἀνωτέρω εἶδομεν, περὶ τοῦ βοτοῦ πεζοδρομίου ὀμιλοῦντες, συνέβαινε καὶ τοῦναντίον. Τοῦτο καὶ πάλιν διὰ τὸν δρόμον ἐπιβεβαιοῖ καὶ χωρίον τοῦ Χορικίου ἔνθα οὗτος λέγει: «Τί δὲ φήσομεν, εἰ δρομεὺς τὸν ἐναντίον ὑποσκε-

¹ Η' 27 (Legrand) καὶ στίχ. 675 (Hesseling).

² Ἐν Αἴνῳ οἱ δρομεῖς διαγωνίζονται γυμνοὶ κατὰ τὸ ἄνω μέρος τοῦ σώματος καὶ στενὴν περισκελίδα φέροντες. Τὸ ἔπαθλον ἐκεῖ κατὰ μὲν τὴν πρώτην πεζοδρομίαν εἶναι ἀρνίον, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἐρίφιον.

³ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1. 26 (σ. 27. 12). Ὅρα καὶ L. Grasberger, Erziehung und Unterricht im klassischen Altertum 3 Die Erheben Bildung σ. 182. 183.

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 63. 626, 64. 15,

⁵ Στίχ. 773 (Hesseling).

⁶ Χρυσόστομος, P. G. 62. 272.

⁷ Χρυσόστομος, P. G. 55. 519, 63. 64. 170,

λίξει; Τί δράσεις ἀγωνοθέτης ἡμῖν καταστάς; Ἐπιτάξεις, νῆ Δία, τῷ κήρυκι προειπεῖν ἅπασι μὴ τοιαῦτα τολμᾶν»¹;

Τέλος ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ κατὰ τὸ ἀγώνισμα προπορευόμενος τῶν συνδρομῶν του ἐκαλεῖτο πρόδρομος², περὶ δὲ τοῦ μετὰ δυσκολίας καὶ μετ' ἄσθματος πολλοῦ φθάνοντας εἰς τὸ τέρμα ἔλεγον ὅτι δυσστερματεῖ³.

Ο ΔΙΣΚΟΣ

Μ' ὄλον ὅτι τὸ ἀγώνισμα τοῦ δίσκου ἦτο σύνηθες κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, ἐν τούτοις δὲν ἀναφέρεται τοῦτο συχνά, ἴσως διότι συνυπεννοεῖτο μετὰ τοῦ πεντάθλου.

Κατὰ τοὺς παλαιότερους χρόνους τὸ ἀναφέρει ὁ Ἄρτεμιδωρος ἐν τοῖς ὄνειροκριτικοῖς του, πιστοποιῶν ὅτι ὁ ριπτόμενος δίσκος ἦτο χαλκοῦς⁴, βραδύτερον δὲ μνεῖα αὐτοῦ γίνεται ἐπὶ τῆς ἐποχῆς Μιχαήλ τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοφίλου, ἐφ' οὗ ἐπαινεῖται ἢ ἐν τῷ δισκεῖν ἰκανότης Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο κατὰ τὸν Γενέσιον καὶ αὐτὸν τὸν Ὀδυσσεά ὑπερβάλλοντος⁵. Ἐπειτα καὶ ὁ Βαλασμῶν ἀναφέρει τὴν δισκοβολίαν λέγων ὅτι οἱ ὄντες ὑπὲρ τῶν ἱπποδρομιῶν διςχυρίζοντο ὅτι μεταξὺ τῶν ἀκωλύτων ἀγῶνων ἦτο καὶ ὁ δίσκος⁶. Βραδύτερον δ' ὁ Ἀκτουάριος ἐβεβαίωσεν ὅτι πρὸς γυμνασίαν συντελοῦν «πάλαι καὶ δρόμοι καὶ δίσκοι καὶ τὸ διὰ μικρᾶς σφαιράς γυμνάσιον»⁷.

Ἐν τοιαύτῃ σπάνει πληροφοριῶν βεβαίως δὲν μᾶς λέγονται πολλὰ περὶ τοῦ ἀγωνίσματος τούτου, καὶ δὴ πῶς ἐρρίπτετο ὁ δίσκος; μόνον, ὡς εἴπομεν, ἐκ τοῦ Ἄρτεμιδώρου μαθάνομεν ὅτι οὗτος ἦτο χαλκοῦς. Ἴσως καὶ τὸ σημεῖον, εἰς ὃ ἐπιπτε ριπτόμενος νὰ ἐλέγετο, ὡς καὶ νῦν ἐν Πόντῳ, σημάδι ν.

Τὸν δίσκον κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας ἀντικατέστησε τὸ λιθάρει, ἢ ἀκανονίστου δηλαδὴ λίθου βολή, ἀγώνισμα, τὸ ὁποῖον πολλαχοῦ καὶ μέχρι σήμερον συνηθίζεται⁸.

ΤΟ ΠΕΝΤΑΘΛΟΝ

Κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους τὸ πένταθλον ἀπετέλουν ὁ δρόμος, τὸ ἄλμα, ἡ πάλη, ὁ δίσκος καὶ τὸ ἀκόντιον, τὰ αὐτὰ δὲ ἀγωνίσματα ὑπεννοοῦντο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο καὶ κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἀπασχολού-

¹ Χορικίου, Ἐπὲρ τῶν ἐν Διονύσου τὸν βίον εἰκονιζόντων 379.10 (Förster-Richtsteig).

² Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 63.92.

³ Λέοντος, Οἰακιστικὴ ψυχῶν ὑποτύπωσις (Α. Παλαδοπούλου - Κεραμέως, *Varia Graeca sacra* 241.1).

⁴ Ἄρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1. 57 (σ. 55.9).

⁵ Γενεσίου, Βασιλειῶν 126. 10.

⁶ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 2. 360.

⁷ Ἀκτουαρίου, Ἐνθ' ἀν. 2.11 (Ideler. 1.374.9).

⁸ Ὡς ἐν Σαμοθράκῃ, Σέρραις, Πόντῳ καὶ πολλαχοῦ ἄλλαχοῦ.

σης ἡμᾶς περιόδου. Ὁ Ἀρτεμίδωρος τοῦλάχιστον, ἐπεξηγῶν τὸ πεντάθλειν, λέγει ὅτι τοῦτο συνίστατο ἀπὸ δρόμον-δίσκον-πήδημα-ἄκοντα καὶ πάλην¹, προϊόντος ὁμοῦ τοῦ χρόνου οἱ Βυζαντινοὶ πένταθλον ἀπεκάλουν τὰ πέντε ὑπὸ τοῦ νόμου ἐπιτρεπόμενα ἀγωνίσματα, τοὺς ἄλλως ἀγῶνας καλουμένους, ἤτοι τὴν πάλην, τὴν πυγμὴν, τὸ ἄλμα, τὸν δρόμον καὶ τὸν δίσκον².

Ὅταν ὁ Χρυσόστομος ἀναφέρει ἀθλητὴν «αὐτὸν παλαίοντα, τρέχοντα, πυκτεύοντα³», τὸ πένταθλον βεβαίως ὑπονοεῖ, ὠρισμένως δὲ πεντάθλους ἀναφέρει ἄλλαχοῦ ὁ αὐτὸς ἐν τῇ παλαιστρα προπονούμενος «ἐν τοῖς τῶν ἐταίρων σώμασι⁴», πεντάθλους δ' ἀγωνιζομένους ἐν τοῖς Ὀλυμπίοις ἀναφέρει καὶ ὁ Λιβάνιος⁵. Πεντάθλους ἀναφέρουσι καὶ τὰ ἐρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκου⁶. Τὸ πένταθλον ἀναφέρει βραδύτερον καὶ ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς λέγων περὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου ὅτι ἦτο πρὸς τὸ πένταθλον ἀπαράμιλλος⁷, εἶδομεν δ' ὅτι ὡς σύνολον τῶν πέντε παιγνίων τὸ ἀναφέρει καὶ ὁ Βαλαμῶν, ὅστις μνημονεῖ καὶ τῶν ἀγωνιζομένων παγκράτιον⁸. Τέλος καὶ ὁ σχολιαστὴς τῶν Νεμεονικῶν τοῦ Πινδάρου (5.35) ἀναφέρει τοὺς πεντάθλους γράφων «ἡ δὲ μεταφορὰ ἀπὸ τῶν πεντάθλων, οἷς σκάμματα σκάπτονται ὅταν ἄλλονται», ἀπηχεῖ δὲ περίπου τὰ τοῦ πεντάθλου καὶ ὁ Διγενῆς ὅταν ψυχορραγῶν λέγη:

*κάνεις δὲν ἦταν σὰν ἐμὲν εἰς τῆς ἀνδρειᾶς τῆ χάρι
 ᾶς τὸ μπάλαμα ᾶς τὸ τρέξιμο, ᾶς τὸ πῆδος, ᾶς τὸ κοντάρι⁹.*

Πλείονα, δυστυχῶς, περὶ τοῦ ἀγωνίσματος τούτου δὲν μανθάνομεν εἰμὴ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Χρυσοστόμου οἱ πένταθλοι, ὁσάκις προπονούμενοι δὲν εἶχον ἀνταγωνιστὴν, «θύλακον ἄμμου γεμίσαντες πολλῆς καὶ κρεμάσαντες ἐκεῖ τὴν ἰσχὺν γυμνάζουσι ἀπασαν¹⁰.

ΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΠΑΙΓΝΙΑ

Κατὰ τὸν 51^{ον} κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Ψ' οἰκουμένης συνόδου ἀπαγορεύεται, ἵνα οἱ πιστοὶ θεῶνται «μίμους, ἵπποδρομίας, τὰς ἐπὶ σκηνῆς ὀρχήσεις

¹ Ἀρτεμίδωρου, Ὀνειροκρ. 1.57 (σ. 55.6 ἐξ.).

² Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.360.

³ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 61. 573.

⁴ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 57. 395.

⁵ Λιβανίου, Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχησιῶν 69 (τόμ. 4. 463. 12, Förster).

⁶ Πολυδεύκου, Ἐρμηνεύματα σ. 95 (Boucherie).

⁷ Μιχαὴλ Ψελλοῦ, Χρονογρ. (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 4. 163).

⁸ Πένταθλον ἤγουν πέντε παίγνια πάλην, πυγμὴν, δρόμον, διάλμα καὶ δίσκον (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2. 360, 4. 498).

⁹ Λαογραφίας τόμ. 1. 218.

¹⁰ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 57. 395.

καὶ θεατροκυνήγια»¹. Ἐντεῦθεν ἀφορμὴν λαμβάνων ὁ τοῦ κανόνος τούτου ἐρμηνευτὴς Βαλασαμὸν λέγει: «ἔοικε δὲ διὰ τὰ τῶν τοιούτων κανόνων ἐπιτίμια ἐπινοηθῆναι, τὰ βασιλικά παίγνια, τὸν Κοντοπαίκτην δῆλα δῆ, τὸν Μάρωνα, τὸν Ἀχιλλέα, τὴν Ὀκτώηχον καὶ τὰ λοιπὰ ὡς μὴ διάχυσιν καὶ γέλωτα ἄσμενον ἐμποιοῦντα τοῖς βλέπουσι».

Ἡ λ. παίγνια ἄγει βέβαια καὶ εἰς ἀγωνίσματα, ἀφ' οὗ καὶ οὕτως αὐτὰ ἐκαλοῦντο, ἀμφιβάλλω ὅμως πολὺ, ἂν πάντα τὰ ἀνωτέρω παίγνια εἶναι καὶ ἀγωνίσματα. Πιθανῶς ἱππικὸν ἀγώνισμα νὰ ἀντιπροσωπεύῃ ὁ Μάρων, ἀφ' οὗ, ὡς ἐκ τῶν ἱππιατρικῶν βιβλίων πληροφοροῦμεθα, μάρωνες ἐκαλοῦντο λευκοφόροι Ἀφρικανικοὶ Ἴπποι², ὁ κοντοπαίκτης πιθανῶς νὰ ὑποδεικνύῃ σχολινοβάτην κρατοῦντα κοντὸν καὶ τῇ βοήθειᾳ αὐτοῦ τηροῦντα τὴν ἰσορροπίαν καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς ἴσως νὰ εἶναι, ὡς παρ' ἀρχαίοις, εἶδος παντομίμου ὀρχήσεως³.

Πάντα ταῦτα ἐννοεῖται εἶναι ὑποθετικά μέχρις ἐξευρέσεως σαφῶν πληροφοριῶν, αἵτινες νὰ διασαφηνίζωσι τὸ θέμα.

ΟΙ ΑΘΛΗΤΑΙ

Οἱ μετέχοντες τῶν ἀνωτέρω ἀγωνισμάτων κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς περίοδον ἦσαν, γενικῶς εἰπεῖν, ἄνδρες καὶ δὴ Βυζαντινοὶ, διότι διεθνεῖς τότε ἀγῶνες δὲν ἦσαν γνωστοί. Ἀκολουθοῦντες ἐν τούτοις τὴν παλαιότεραν παράδοσιν οἱ Βυζαντινοὶ, καθ' ἣν καὶ γυναῖκες ἠγωνίζοντο, ὡς λ. χ. ἐν Σπάρτῃ εἰς τὴν πάλην, τὸν δρόμον, τὸ ἀκόντιον καὶ τὸν δίσκον καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ, κατὰ τὴν ἑορτὴν τῆς Ἥρας, εἰς τὸν δρόμον⁴, ἐν Κυρῆνῃ εἰς τὸν δρόμον⁵ καὶ ἐν Χίῳ, κατὰ τὴν μεταγενεστέραν ἐποχὴν, εἰς τὴν πάλην⁶, δὲν ἀπέκλειον τοῦ σταδίου, κατὰ τοὺς παλαιότερους τοῦλάχιστον αἰῶνας, καὶ τὰς γυναῖκας. Οὕτως, ὅταν ὁ Κλήμης λέγῃ ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀποκλειώμεν τὰς γυναῖκας τῆς κατὰ τὸ σῶμα διαπονήσεως καὶ προσθέτῃ «ἀλλ' οὐκ ἐπὶ πάλην καὶ δρόμους παρακλητέον αὐτάς»⁷, μᾶς δίδει σαφῶς νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι μετεῖχον

¹ Βαλασαμὸν, Εἰς τὸν ΝΑ' κανόνα τῆς ἐν Τρούλλῳ Σ' οἰκουμ. συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 2.426).

² Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν γλωσσάριον τοῦ Du Cange ἐν λ. Μάρων.

³ Κατὰ τὸν Λουκιανὸν (Περὶ ὀρχ. 37) ὁ Ἀχιλλεὺς ἦτο εἶδος ὀρχήσεως παριστανοῦσης τὸν Ἀχιλλέα ὀρμῶντα ἐπὶ τὸν Ἐκτορα. Ὁ Στ. Κυριακίδης (Λαογραφ. 11.284) εἰς τὰ ἀνωτέρω παίγνια διαβλέπει θεατρικὰς παραστάσεις.

⁴ Χρ. Τσοῦντα, Ἑλληνικοὶ ἀγῶνες. (Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες Μάρτιος-Ἀπρίλιος 1896 σ. 36), Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 39-40.

⁵ L. Glasberger, Die Erheben Bildung (Erziehung und Unterricht 3 σ. 550-506).

⁶ Κατὰ τὸν Ἀθήναιον (13.566 B) «ἐν Χίῳ τῇ νήσῳ καὶ βαδίζειν ἡδιστόν ἐστιν ἐπὶ τὰ γυμνάσια καὶ τοὺς δρόμους καὶ ὄραν προσπαλαίοντας τοὺς νέους ταῖς κόραις» Ἴδὲ καὶ Ε. Παυλίνη, Ἐνθ' ἄν. 297. 298. 299.

⁷ Κλήμεντος, Παιδαγωγός, 3.10 (246.24.) Ὡς κατάλληλον γυμνάσιον διὰ τὰς γυναῖκας συστάς ὁ Κλήμης τὴν ἰστουργίαν, τὴν ταλασιουργίαν καὶ τὸ ζύμωμα. Βλ. καὶ Χρυσόστομον, Ρ. Γ. 62.99.694.

κατὰ τοὺς χρόνους του αἰ γυναικες τῶν ἀγωνισμάτων τούτων. Σαφῶς ἄλλως τε ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ Μαλάλα ὅτι κατὰ τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ὁλύμπια μετεῖχον καὶ παρθένοι παλαίουςαι πρὸς ἀλλήλας, καὶ μάλιστα σκληρῶς μετὰ βομβω-
ναρίων, πρὸς δὲ καὶ τρέχουσαι ¹. Πέραν τῆς χρονικῆς ταύτης περιόδου γυναικες ἀγωνιζόμεναι δὲν ἀναφέρονται, οὐδ' εἶναι πιθανόν ὅτι ἔκτοτε εἶδε τὸ στάδιον γυναικας ἀγωνιζόμενας.

Κατὰ τὴν ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν ἐποχὴν οἱ ἀθληταὶ ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐλεύθεροι· εἰς δούλους ὄχι μόνον δὲν ἐπετρέπετο ν' ἀγωνίζωνται, ἀλλ' οὐδὲ καὶ νὰ παρίστανται ὡς θεαταὶ ἢ νὰ γυμνάζωνται εἰς τὰς παλαιστρας καὶ τὰ γυμνάσια ².

Τοῦτο προκειμένου περὶ δημοσίων ἀγῶνων ἴσχυε καὶ διὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν. Κατὰ τὸν Χρυσόστομον, κατὰ τὰ Ὁλύμπια, ὁ ἀγωνιστής, ἵνα μετὰσχῃ αὐτῶν, ἔπρεπε πρῶτον ν' ἀπορρίψη ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν ὑποψίαν ὅτι εἶναι δούλος ³. Πρὸς τοῦτο ὁ κήρυξ, κρατῶν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὸν υποψήφιον, περιέφερον αὐτὸν εἰς τὸ στάδιον, καθημένων τῶν θεατῶν, καὶ ἐφώναζε· «μὴ τις τούτου κατηγορεῖ μὴ δούλός ἐστι» ⁴;

Ἐπειδὴ δ' ὁ ἀγὼν ἦτο ἱερός, ἐκτὸς τούτου, ἐζήτει ὁ αὐτὸς κήρυξ καὶ τὸν χαρακτηῖρα τοῦ μέλλοντος ἀγωνιστοῦ νὰ ἐλέγξῃ προσθέτων «μὴ κλέπτης, μὴ τρόπων πονηρῶν» ⁵·

Ἐννοεῖται, ἂν ἀπεδεικνύετο ὅτι μία τῶν ἀνωτέρω κατηγοριῶν ἐβάρυνε τὸν υποψήφιον, εὐθὺς οὗτος ἀπεκλείετο τοῦ ἀγῶνος.

Τὰ ἀνωτέρω ἐκ παραλλήλου πιστοποιοῦσι καὶ οἱ νόμοι δρίζοντες ὅτι μόνον οἱ εὐγενεῖς ἐλεύθεροι δημοσίᾳ ἀγωνίζονται ⁶. Σημειωτέον δ' ἐνταῦθα τὸ δημοσίᾳ, διότι εἰς ἀγῶνας ἰδιωτικὸς ἠδύνατο νὰ μετὰσχῃ καὶ δούλοι ⁷.

Οἱ Βυζαντινοὶ πάντας τοὺς ἐπὶ κέρδει ἀγωνιζομένους ὡς λ.χ. τοὺς θηριομαχοῦντας, τοὺς καὶ κυνηγοὺς λεγομένους, τοὺς μονομάχους κτλ., μετ' αὐτῶν δὲ καὶ τοὺς σκηνικοὺς καὶ τοὺς ἀσκοῦντας καθ' ὅλου τὴν παιγνικὴν λεγομένην τέχνην ἐθεώρουν ἀτίμους, τῆς ἀτιμίας ὅμως αὐτῆς ἐξήρουν τοὺς ἀθλητάς, διότι, ὡς καὶ οἱ νόμοι ἐτόνιζον, ἡ τέχνη αὐτῶν δὲν ἦτο ἀτιμοποιός, ἀφ' οὗ δὲν ἦσκειτο ἐπὶ κέρδει, ἀλλὰ μόνον πρὸς ἐπίδειξιν ἀνδρείας ⁸. Τόσην μάλιστα

¹ Μαλάλα, Χρονογρ. 288.8. Τί ἦσαν τὰ βομβωνάρια δὲν εἶναι γνωστόν. Ὁ σχολιαστής τοῦ Μαλάλα Edm. Chilmeadus (σ. 288.10) νομίζει ὅτι εἶναι εἶδος φορέματος, ὁ δὲ γράφας τὸ ἄρθρον Olympria ἐν τῷ λεξικῷ Daremberg-Saglio (σ. 195) φρονεῖ ὅτι εἶναι εἶδος περισκελίδος. Πιθανῶς βομβωνάρια εἶναι ὄργανα βόμβον παράγοντα.

² Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 163. J. Krause, Olympria σ. 51.

³ Χρυσόστομος, P. G. 51. 75.

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 63. 133. J. Krause, Olympria σ. 138.

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 63. 133.

⁶ Πανδέκται 9.2.3, Σύνοψις Φ. 6.8 (Zachariae von Lingenthal JGR. 5.671).

⁷ Σύνοψις, Φ. 6.8.

⁸ Πανδέκται 5.2.4, Σύνοψις. Α. 69. 2' (Zach. v. Lingenthal JGR. 5. 114.), Φωτίου, Νομοκάνων τίτλ. ΙΓ'. κεφ. ΚΑ'. (Ράλλη-Ποτλη, Σύνταγμα 1. 322). Βαλσαμῶν εἰς τὸν

βαρύντητα απέδιδον εις τὴν ἀπόκτησιν τοῦ κέρδους, ὥστε ὠρίζον ὅτι καὶ οἱ μονομάχοι καὶ οἱ κυνηγοὶ ἀκόμη, ὅταν οὐχὶ διὰ μισθόν, ἀλλὰ δι' ἐπίδειξιν ἀνδρείας ἠγωνίζοντο ἦσαν ἐπίτιμοι¹. Ἀποτέλεσμα τῆς ἀνωτέρω ἀντιλήψεως ἦτο ὅτι ὁ μονομάχος, ὁ σταδιοδρόμος, ὁ Ὀλυμπικὸς καὶ ὁ λουδεμπιστής, ἦτοι «ὁ τῶν παιγνίων ἄρχων», ὁ προϊστάμενος δηλαδὴ τῶν δημοσίων ἀγώνων, ἐκαλοῦντο νὰ παύσωσιν ἀσκούντες τὸ ἐπάγγελμα ἄλλως, ἂν ἐπέμενον, ἀφωρίζοντο².

ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ - ΠΡΟΠΟΝΗΣΙΣ ΚΑΙ ΔΙΑΙΤΑ ΤΩΝ ΑΘΛΗΤΩΝ

Ὁ μέλλων νὰ ζητήσῃ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν τὸν στέφανον τῆς νίκης ἐν τῷ σταδίῳ ἔπρεπε προηγουμένως νὰ ὑποστῇ δοκιμασίαν ὑπὸ εἰδικοῦ, ὅστις ἢ ἐνέκρινε, ἀναλόγως τοῦ τύπου τοῦ σώματός του, τὸν ὑποψήφιον (καὶ περὶ πρόβας, ἦτοι προκριματικοῦ δρομέων ἀγώνος ἐκάμομεν λόγον ἐν τῷ περὶ βοτοῦ πεζοδρομίου μέρει) ἢ καὶ ἀπέρριπτεν αὐτόν³. Τὸν δοκιμάζοντα ἐνδιέφερεν ἡ σωματικὴ συμμετρία καὶ ἰκανότης τῶν ὑποψηφίων, οὐδὲν ὅμως δ' ἐξήταξεν οὗτος, ἂν οὗτοι ἦσαν σιμοὶ ἢ γριποὶ, λευκοὶ ἢ μέλανες⁴.

Ἐπιλογὴ ἐπ' ἴσης ἐγένετο καὶ κατὰ τὴν ἡμέραν τοῦ δημοσίου ἀγώνος, ὅποτε προεκρίνοντο, ἵνα μετὰσχῶσι τούτου, οἱ κατὰ τὴν ρώμην ἐφαμίλλοι. Ὁ ἄξιος λοιπὸν τοῦ ὀνόματός του ἀθλητῆς ἔπρεπε καθ' ἐκάστην καὶ ἐπὶ μακρὸν χρόνον διάστημα, ἀναλόγως τῆς ἐπιδόσεώς του, νὰ παλαίῃ, πυκτεύῃ καὶ τρέξῃ⁶ καί, συμμορφούμενος πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ παιδοτρίβου, νὰ ἐξέρχεται τῆς παλαιστρας «πᾶσαν δι' ἀκριβείας ἔχων τὴν ἐπιστήμην»⁷.

Ποῖος ἀθλητῆς, ἀναφωνεῖ ὁ Χρυσόστομος, παιδοτρίβην οὐκ εἰδὼς δυνήσεται καλούντων τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων μέγα τι καὶ γενναῖον ἐπιδείξασθαι πρὸς τὸν ἀνταγωνιστὴν⁸; Ἡ ἄσκησις μάλιστα ἔπρεπε νὰ ἐπιτείνεται, ἐφ' ὅσον ὁ καιρὸς τοῦ ἀγώνος ἐπλησίαζεν, ὅποτε ὁ ἀθλητῆς ἔπρεπε περὶ οὐδὲν ἄλλο

ΝΕ' κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 4. 214). Κατὰ τὰ Βασιλικά 45.1.6 ὁ μισθώσας ἑαυτὸν, ἵνα θηριομαχήσῃ, δὲν ἠδύνατο νὰ κληρονομήσῃ τὸν πατέρα του. Ἄτιμος μόνον δὲν ἐθεωρεῖτο ὁ ἀντὶ μισθοῦ καταπολεμήσας θηρίον βλάπτον τὴν ἐπαρχίαν, Βασιλικά 8. 1. Βλ. καὶ Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 4. 214.

¹ Βασιλικά, "Ενθ' ἀν. Ζωναρᾶς εἰς τὸν 129^{ον} κανόνα τῆς ἐν Κερθαγένῃ συνόδου (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 3. 597).

² Σύνοψις τῶν ἱερῶν κανόνων (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 4.400).

³ Λιβανίου, Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν κεφ. 103 (τόμ. 4.487.13).

⁴ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 61.666.

⁵ Χρυσόστομου νόθα συγγράμματα (Ρ. Γ. 63.931).

⁶ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 57.395, 64.15, Βασιλείου Σελευκείας, Ρ. Γ. 85.105. Θ. Βαλσαμών, Ἐπιστολὴ πρὸς Θεοδόσιον χάριν τῶν ρασοφόρων (Ράλλη-Ποτλῆ, Σύνταγμα 4. 498). Βλ. καὶ J. Vance, Beiträge zur byzantinischen Kulturgeschichte σ. 56, Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 216. 253. 257.

⁷ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 62.548.

⁸ Χρυσόστομου, Ρ. Γ. 57.395, 64.15.

ν' ἀσκολῆται, ἢ μόνον εἰς τὰ γυμνάσια νὰ προσέχη¹ ἀψηφῶν τὴν κόριν καὶ τὴν ἡλιακὴν θερμότητα, ὅφ' ἦς τὸ σῶμά του παρεῖχε τὴν ὄψιν χαλκοῦ ἀνδριάντος².

Ἐν τῇ παλαιστρᾷ λοιπόν, τοῦ παιδοτριβίου διδάσκοντος καὶ τοῦ θεραπεύοντος ὑποβοηθούντος³, ἡσκεῖτο ὁ ἀθλητὴς εἰς τὰ διάφορα ἀγωνίσματα, τὴν πάλην φέρ' εἰπεῖν καὶ τὴν πυγμὴν συμπλεκόμενος ἢ πρὸς οἰκείους καὶ συναθλητὰς ἢ καὶ πρὸς αὐτὸν ἀκόμη τὸν διδάσκαλον⁴, ὅστις, διὰ νὰ δείξῃ εἰς τὸν ἀσκούμενον τὸν τρόπον τοῦ ἀγωνίζεσθαι καὶ νικᾶν, ἐκὼν ἐνώπιον αὐτοῦ συνεπλέκετο καὶ πρὸς τρίτον πρόσωπον⁵.

Τοὺς εἰς τὴν παλαιστραν φοιτῶντας παραλαβὼν ὁ παιδοτρίβης, ὡς λέγουσι τὰ κείμενα, «περιῆγεν εἰς θαυμασίας καμπάς»⁶, συνιστῶν πρώτιστα πάντων νὰ ἴστανται σταθερῶς, ἀφ' οὗ ἡ σταθερὰ σιάσις ἦτο τὸ θεμέλιον τῆς νίκης, μάλιστα ἐν τῇ πάλῃ⁷. Πρὸς τούτοις ὁ παιδοτρίβης ἐδίδασκε πῶς ἔπρεπεν οἱ παλαισταὶ «χεῖρα κατασεῖν», διὰ καταλλήλου δῆλα δὴ λαβῆς νὰ ἐξουδετερώσωσι τὴν χεῖρα τοῦ ἀνταγωνιστοῦ, «σκέλος ἐλκύσαι», ὑψοῦντες τουτέστι τὸ σκέλος αὐτοῦ νὰ προσπαθήσωσι νὰ τὸν ἀνατρέψωσι, «νώτα λαβεῖν» καὶ ἄλλα τοιαῦτα⁸.

Ἐν ταῖς παλαιστραῖς ἐπ' ἴσης λέγεται ὅτι οἱ ἀθληταὶ⁹, πιθανῶς παγκρατιασταὶ, ἀλλὰ καὶ ὠρισμένως πένταθλοι, μὴ ἔχοντες ἀνταγωνιστὰς προεπονοῦντο πληροῦντες θυλάκους ἄμμου καὶ κατ' αὐτῶν πυκτεύοντες¹⁰.

Οἱ ἀθληταὶ καθ' ὄλον τὸν χρόνον τῆς ἀσκήσεως αὐτῶν καὶ κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν ἀγῶνων ἔζων «ὑπὸ νόμοις»¹¹. ἦσαν δ' οἱ νόμοι οὗτοι διττοὶ ἀφορῶντες ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν παλαιστραν, ἀφ' ἑτέρου δ' εἰς τὴν δίαιταν καὶ τὴν σῶφρονα συμπεριφορὰν αὐτῶν. Περὶ τῶν πρώτων δὲν γίνεται, δυστυ-

¹ Χρυσόστομος, P. G. 61. 189.

² Χρυσόστομος, P. G. 51. 125. Διὰ «προγυμνάσματα τοῖς ἀθλητικοῖς» ὁμιλεῖ κατὰ τὸν ΙΓ' αἰῶνα καὶ ὁ Δημήτριος Χωματιανὸς (Pitra, *Analecta sacra et classica* 6. 189).

³ Χρυσόστομος, P. G. 60. 218, 62. 184.

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 57. 395, N. Πολίτιου, Χρυσόστομου λαογραφικαὶ ἐνδείξεις ἐν τῷ Α' καὶ Β' κατηγορικῷ (Λαογρ. 8. 12).

⁵ Χρυσόστομος P. G. 57. 210. 63. 193. Πβ. ἐνταῦθα καὶ τὸ τοῦ Ἀρτεμιδώρου (Ὀνειρ. 3. 17 (σ. 175. 15) «ἀνθρώπους πλάσσειν ἀγαθὸν παιδοτρίβιας καὶ παιδευταῖς· τρόπον γάρ τινα καὶ οὗτοι ἀνθρώπους πλάσσουσιν». Καὶ ἐν τῷ βίῳ Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Migne, P. G. 111. 636) περὶ πάλης προκειμένου λέγεται· διδάξον με τὰ μηχανήματα αὐτοῦ... κρατήσας οὖν αὐτόν... ὡς δῆθεν παλαιῶν μετ' αὐτοῦ, ἐδίδασκεν αὐτὸν τὸ πῶς ἀντιστῆ τῷ... .

⁶ Λιβανίου, Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν κεφ. 104 (τόμ. 4.488.7, Föster).

⁷ Χρυσόστομος, P. G. 62. 163.

⁸ Χρυσόστομος, P. G. 51. 180.

⁹ Χρυσόστομος, P. G. 63. 142.

¹⁰ Χρυσόστομος, P. G. 57. 395.

¹¹ Χρυσόστομος, P. G. 63. 162.

χῶς, ιδιαίτερος λόγος, φαίνεται ὅμως ὅτι οὗτοι ἀφεώρων εἰς τὴν τακτικὴν γύμνασιν, τὴν συμμόρφωσιν πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ παιδοτρίβου παραγγελλόμενα καὶ τὸν ἐναγώνιον νόμον, τοὺς κανόνας δηλ. τοὺς τηρητέους κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ἀγωνίσματος.

Περὶ τῶν δευτέρων γίνεται, εὐτυχῶς, εὐρύτερος λόγος.

Κατὰ ταῦτα οἱ ἀθληταὶ ὄφειλον νὰ ζῶσι μετ' ἐγκρατείας¹, ἀποφεύγοντες τὰ πολλὰ φαγητὰ καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ οἴνου²· τόσον μάλιστα προυχώρουν, ὥστε καὶ ἄσιτοι ἐπὶ ὠρισμένον χρονικὸν διάστημα ἔμμενον, ἵνα εἶναι κουφότεροι περὶ τὰ παλαίσματα. Οὕτω τοῦλάχιστον ἐρμηνευτέον χωρίον τοῦ Χρυσόστομου, ἐν ᾧ ὁ πατήρ οὗτος ὁμιλεῖ περὶ ἀθλητοῦ «λιμῶ τηκομένου»³, ἣν ἐρμηνεῖαν ὑποστηρίζει καὶ ἡ νῦν συνήθεια, ἀφ' οὗ σήμερον ἐν Αἴνῳ οἱ μέλλοντες κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ ἁγίου Γεωργίου νὰ μετάσχωσι τοῦ ἀγῶνος τοῦ δρόμου μένουσιν ἐπὶ διήμερον ἄσιτοι.

Τὴν δίαιταν βεβαίως μέχρι μὲν τινος, ὡς καὶ παρ' ἀρχαίους, θὰ καθώριζεν ὁ γυμναστής⁴, βραδύτερον δ' ὁ παιδοτρίβης ἢ ἀλείπτης, ὅποια τις ὅμως ἦτο αὕτη ἀγνοοῦμεν⁵.

Ἐπ' ἴσης αἱ εὐωχίαι ἔπρεπε ν' ἀποφεύγονται. «Οὗ μεθύειν ἔξεστι τοῖς ἀγωνιζομένοις κατὰ τὸν καιρὸν τῆς ἀγωνίας» ἀναφωνεῖ ὁ Χρυσόστομος⁶ «οὐκ ἔστι πυκτεύοντα ἐν τρυφῇ εἶναι, οὐκ ἔστι παλαιόντα εὐωχεῖσθαι» «συμποσίους καὶ μέθαις προσανέχουσιν οἱ δειλοὶ καὶ ἀνανδροὶ τῶν πυκτευνόντων⁷» καὶ προσθέτει· «μηδεὶς τῶν ἀθλούντων ἄνεσιν ζητεῖτω, μηδεὶς ἐν εὐθυμίᾳ εἶναι» «εἰ ἄνεσιν ἐπιζητεῖς, τί ἀπεδύσω, τί τὰς χεῖρας ἀντήρας;»⁸ Ἐπίσης ἀπηγορεύετο καὶ τὸ πορνεύειν, ἵνα μὴ ἡ δύναμις τοῦ ἀγωνιστοῦ ἐκλύεται⁹, τέλος δὲ καὶ τὸ καλλωπιζέσθαι καὶ συχνὰ ἐπισκεπτεσθαι τὰ λουτρά¹⁰. Τόσῃν μάλιστα πρόνοιαν περὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἀθλητῶν ἐλαμβάνετο κατὰ τὰ Ὀλύμπια, ὥστε κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῶν ἡμέρας καὶ νυκτὸς περιφερόμενος ὁ κήρυξ ἐφρόντιζε νὰ μὴ ἀσχημονῶσιν οὗτοι¹¹. Οἱ τὸν κήρυκα

¹ Χρυσόστομος, P. G. 52. 772.

² Χρυσόστομος, P. G. 61. 189, 62. 619, 63. 51. 648. Περὶ ἐγκρατείας ὀρηχστών ὁμιλήσεν ὁ Λιβάνιος, Ἐνθ' ἄν. 107 (τόμ. 4. 490).

³ Χρυσόστομος, P. G. 62. 614.

⁴ Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 219 ἐξ. J. Krause, Die Gymnastik und Agonistik der Hellenen 2.655.

⁵ Κατὰ τὸν Γαληνὸν οἱ τὰ βαρῆα ἀθλοῦντες ἔργων χοίρειον κρέας καὶ εἰδικὸν ἄρτον J. Krause, Ἐνθ' ἄν. σ. 658 καὶ Ε. Παυλίνη, Ἐνθ' ἄν. 254.

⁶ Χρυσόστομος, P. G. 61. 189, 62. 645.

⁷ Χρυσόστομος, P. G. 62. 594.

⁸ Χρυσόστομος, P. G. 62. 645.

⁹ Χρυσόστομος, P. G. 61. 189.

¹⁰ Χρυσόστομος, P. G. 50. 665, 63. 51.

¹¹ Ἔργον τοῦ κήρυκος ἦτο προσέτι νὰ καλῆ τοὺς ἀγωνιστὰς πρὸς ἀγῶνα καὶ νὰ φωνάζῃ τὰ ὀνόματα τῶν νικητῶν, J. Krause, Olympia σ. 143.

μάλιστα παρακολουθοῦντες σαλπικταὶ παρήγγελον εἰς τοὺς ἀθλητὰς μηδὲ νὰ ὀμιλῶσιν, ἵνα μὴ διασπᾶται ἡ ἀναπνοή αὐτῶν¹.

Μετὰ τὴν λήξιν, ἐννοεῖται, τοῦ ἀγῶνος οἱ ἀγωνισταὶ ἀπήλαυον πάσης ἀνέσεως².

ΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΙ ΠΡΟΣ ΚΑΤΑΝΙΚΗΣΙΝ ΤΩΝ ΑΝΤΙΠΑΛΩΝ ΜΕΘΟΔΟΙ

Ἐάν προεκάλουν τότε οἱ ἀνταγωνιζόμενοι ἀλλήλους δὲν λέγεται σαφῶς, ἔκ τινων ὅμως μαρτυριῶν, τὰς ὁποίας ἐπιβεβαιοῖ καὶ ἡ σημερινὴ συνήθεια, φαίνεται ὅτι οἱ μέλλοντες ν' ἀνταγωνισθῶσι προεκάλουν ἀλλήλους καὶ ἑβρι-στικὰς ἐνίστε μεταχειριζόμενοι λέξεις. Οὕτως Ἀνδρέας ὁ κατὰ Χριστὸν σαλός, προκαλὼν εἰς πάλιν Αἰθίοπα, ἀναφωνεῖ: «δεῦρο, ἡσβολωμένη, ἵνα παλαίσωμεν» ἀκριβῶς ὡς θὰ ἔλεγε σημερινὸς παλαιστής «ἔλα νὰ παλαίσωμε»³.

Ἐν τῷ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην ἐπυλλίῳ κατὰ τὴν ρένταν, ὁ ἕτερος τῶν ἀγωνιστῶν φωνάζει πρὸς τὸν ἀντίπαλον· χατζίρι⁴, ἐδὰ ἀποθνήσκει.

Ἐν τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν ἔπει ὁ Διγενῆς, ὄρμῶν κατὰ τοῦ Σαρακηνοῦ Σουδάλη, τὸν προκαλεῖ διὰ τοῦ «δέχου με»⁵, ἐν ἄλλῃ δὲ περιπτώσει ἐν τῷ αὐτῷ ἔπει ὁ ἐφορμῶν φωνάζει πρὸς τὸν ἀντίπαλον· «ἐδὰ σὲ βλέπω»⁶ καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς δ' ἐν τῇ Ἀχιλλήτιδι, ἐφορμῶν κατὰ Φράγκου, τοῦ φωνάζει:

*δέξου με, Φράγγε, δέξου με, ἐρχομαι εἰς ἐσένα*⁷.

Περὶ τοῦ ἀγῶνος τοῦ δρόμου προκειμένου, εἶδομεν ὅτι πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς νίκης ἐγίνετο χρῆσις ἐκ μέρους τῶν ἀντιπάλων ἢ καὶ τῶν θεατῶν ἀκόμη, μὴ ἐπιτρεπομένων μέσων, παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις τῶν νόμων καὶ τὴν συνήθειαν. Καὶ βεβαιοῖ μὲν ὁ Χρυσόστομος ὅτι «τοῖς θεαταῖς καταβῆναι εἰς τὸ στάδιον, χεῖρα ὀρέξαι καὶ ἐλκύσαι πόδα τοῦ ἀνταγωνιζομένου ἢ ἄλλο τι ἐπιδειξασθαι οὐ θέμις»⁸, δυστυχῶς ὅμως, ὅπως καὶ σήμερον, οὕτω καὶ κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐπεξητεῖτο ἐνίστε ἡ νίκη καὶ δι' ἐντελῶς ἀθέσμων μέσων. Οὕτως ἐν τῷ βίῳ Γεωργίου τοῦ Κυπρίου ἀναφέρεται ὅτι παλαιστής Κίλιξ ἐλθὼν εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ἐπιδείξῃ τὴν τέχνην του ἐδηλητη-ριασθῆ ὑπὸ τοῦ ἀντιπάλου του καὶ ἐγυρεύετο, περιεφέρετο δὴλα δὴ ὑπὸ τῶν θυμαστῶν του ἀπὸ μοναστηρίου εἰς μοναστήριον πρὸς θεραπείαν⁹.

¹ Χρυσόστομος, P. G. 63. 116.

² Χρυσόστομος, P. G. 63. 162.

³ Migne, P. G. 111. 637.

⁴ Στίχ. 2312 (ἐκδ. Lambert) «Τὸ χατζίρι, Ἀραβιστὶ chinzir, σημαίνει χοῖρε».

⁵ Στίχ. 940 (Hesseling).

⁶ Στίχ. 1556 (Hesseling). Καὶ ἡμεῖς νῦν ἐν παρομοίᾳ περιπτώσει λέγομεν· τώρα νὰ σε δῶ. Τὸ «νὰ σε δῶ» πολλάκις σήμερον μεταχειριζόμεθα προτρέποντές τινα νὰ ἐκτελέσῃ ἔργον τι μετὰ ζήλου καὶ ἐπιτυχῶς.

⁷ Στίχ. 1496 (Hesseling).

⁸ Χρυσόστομος, P. G. 57.587.

⁹ Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Κυπρίου τοῦ ἐν Χωζιβᾷ Anal. Boll. 7.114.8.

Ἐπειδὴ δέ, προληπτικοὶ ὄντες οἱ πρόγονοι ἡμῶν, ἐπίστευον ὅτι καὶ διὰ μαγικῶν μέσων ἠδύναντο νὰ ἐξουδετερώσωσι τὸν ἀντίπαλον, καὶ ταῦτα κατὰ τοὺς ἀγῶνας μετεχειρίζοντο. Εἶναι ὄντως γνωστὸν ὅτι κατὰ τοὺς ἵπποδρομικοὺς ἀγῶνας κατέδενον οἱ ἠνίοχοι τοὺς ἵππους τῶν ἀνταγωνιστῶν των, ἵνα μὴ δύνανται οὗτοι νὰ τρέχωσι, καταδέσμους ποιοῦντες καὶ εἰς διάφορα μέρη τοῦ ἵπποδρόμου αὐτοὺς καταθάπτοντες. Βλέπε ὅσα σχετικὰ περὶ τούτου ἔγραψα πραγματευόμενος περὶ μεσαιωνικῶν καὶ νεοελληνικῶν καταδέσμων¹ καὶ πρόσθετες, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χρυσόστομου «καὶ τί δεῖ λέγειν τὰς μαγανείας τὰς ἐν ταῖς ἵπποδρομίαις, τὰς ἐν ταῖς τῶν θηρίων ἀμίλλαις»², ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ ἐκ τοῦ Νομοκάνου τοῦ Φωτίου χωρίον· «ὁ εἰδὼς γότηά τινα καὶ κατασχὼν αὐτὸν ἐπὶ γοητεία, παραδιδότω· εἰ δὲ ἠνίοχος ἢ τις ἕτερος παρὰ ταῦτα ποιήσει ἢ λαθραίως αὐτὸν τιμωρήσῃται, ἐσχάτως τιμωρεῖται»³, ὁποῦθεν φαίνεται ὅτι καὶ φόνοι προεκαλοῦντο ἐκ μέρους τῶν ἠττηθέντων ἠνίοχων τῶν πεπεισμένων ὅτι ἔνεκα μαγείας ἀπέτυχον.

ΤΑ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΝΟΜΟΙ

Εἶδομεν ὅτι δὲν ἦτο σπάνιον οἱ λαμβάνοντες μέρος εἰς τὰ διάφορα ἀγωνίσματα κατὰ τὴν διεξαγωγὴν αὐτῶν νὰ τραυματίζωνται ἢ νὰ φονεύονται. Τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν οἱ νόμοι ὀρίζοντες τὰς περιπτώσεις, ὑφ' ἃς συνέβη τὸ αὐτύχημα καὶ ἀναλόγους ποινὰς ἐπιβάλλοντες.

Κατὰ τοὺς νόμους λοιπὸν τ' ἀγωνίσματα διηροῦντο εἰς δύο κατηγορίας, τὰ δημόσια καὶ ὑπὸ τοῦ νόμου ἀνεγνωρισμένα, καὶ τὰ ἰδιωτικά. Συμφώνως πρὸς τὴν ὑποδιαίρεσιν αὐτὴν καὶ αἱ ποινὰι διέφερον, ἐλαφρότεραι μὲν οὖσαι διὰ τὰ πρῶτα, βαρύτεραι δὲ διὰ τὰ δεύτερα.

Κατὰ τοὺς Πανδέκτας, ἂν πυγμάχος ἢ παγκρατιαστής ἢ παλαιστής ἐφύνευε τὸν ἀντίπαλον ἐν δημοσίῳ ἀγῶνι ἢ κατὰ τὴν ἄσκησιν, τότε δὲν ἐφηρομύζετο κατ' αὐτοῦ ὁ Ἄκουίλιος νόμος, διότι ἡ ζημία ἐθεωρεῖτο ὅτι ἐγένετο χάριν δόξης καὶ ἀνδρείας, οὐχὶ δὲ χάριν ἀδικίας⁴. Ἐπ' ἴσης δὲν ἐχώρει ἀγωγή ὕβρεως κατὰ τοῦ τραυματίσαντος τὸν ἀνταγωνιστὴν ἐν ἀγῶνι⁵. Ἄν ὁ μὴ μετὰ τὴν ἦτταν ἐτραυματίζε τις ἢ ἄλλως ἐβλαπτε τὸν ἀντίπαλον, τότε ἐθεωρεῖτο ἔνοχος ὑπαγόμενος πολλακίς εἰς τὸν Ἄκουίλιον νόμον⁶.

¹ Φ. Κουκουλέ, Μεσαιωνικοὶ καὶ Νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι (Λαογραφ. 9. 53. 54).

² Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 61.103.

³ Φωτίου, Νομοκάνων κεφ. ΚΕ τίτλ. Θ' (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 1.191).

⁴ Πανδέκται 9. 2. 3. Σύνοψις Φ. 6. 9. (Zach. v. Lingenthal JGR. 5.671). Σύνοψις minor Υ (Zach. v. Lingenthal JGR. 2.204). Ὁ Ἄκουίλιος νόμος διελάμβανε περὶ τῆς ἀδικίας εἰς ἀλλότριον κτήμα προσγινομένης βλάβης καὶ, ἀπὸ τῶν Ἀντωνίωνων, περὶ τῆς ἀγωγῆς, ἢν ἠδύνατο τις νὰ ἐγείρῃ κατὰ τοῦ τραυματίσαντος.

⁵ Πανδέκται 47.10.3 § 3.4, Σύνοψις Υ. 1.2, Ecloga ad Procliron mutata 37.25. (Zach. v. Lingenthal JGR. 4.148, 5.627).

⁶ Σύνοψις, Ἐνθ' ἀν., Σύνοψις minor, Ἐνθ' ἀν.

Τῶν μὴ ἀνεγνωρισμένων ἀγωνισμάτων ἦτο καὶ ὁ ἀκοντισμός. Οἱ φονεύοντες λοιπὸν κατ' αὐτὸν ἐλεύθερον εἴτε δοῦλον ὑπέκειντο τῷ Ἀκουιλίῳ νόμῳ, ἐκτὸς ἂν τὸ ἀγώνισμα ἐγένετο ἐν κάμπῳ, ὁπότε ὁ παθὼν δὲν ὄφειλε παρὰ καιρὸν νὰ διέρχεται ἐκεῖθεν· ἀλλὰ καὶ τότε ἐφηρμόζετο ὁ Ἀκουίλιος, ἐὰν ἀπεδεικνύετο ὅτι ἐπίτηδες ὁ ἀκοντίσας ἔβαλε τὸν παθόντα¹.

Τῶν μὴ ὑπὸ τοῦ νόμου ἀνεγνωρισμένων γυμνασίων ἦτο ἐπ' ἴσης καὶ «ἡ διὰ ράβδων παιγνικὴ συμβολή», περὶ ἧς μικρὸν κατωτέρω. Ἐὰν λοιπὸν κατ' αὐτὴν ἐφονεύοντο ἀγωνισταί, τότε οἱ φονεύσαντες ἐλογίζοντο μετὰ τῶν ἐκουσιοακουσίων φονεῶν, ἀκριβῶς, διότι τὸ παίγνιον δὲν ἦτο ἀνεγνωρισμένον².

Κατὰ τὴν σφαιροβολίαν, εἴτε αὕτη ὡς βολὴ σφαίρας λογισθῆ ἔϊτε ὡς τὸ γνωστὸν ἀγώνισμα τζυκάνιον, περὶ οὗ ἐπ' ἴσης κατωτέρω, κατὰ τὴν σφαιροβολίαν, λέγω, ἐὰν τις ἔρριπτε τὴν σφαῖραν εἰς τὴν χεῖρα κουρέως καὶ οὕτως ἐλαρυγγομεῖτο ὁ κουρευόμενος δοῦλος, τότε ὁ κουρεὺς ἐνείχεται, ἐὰν ἐκούρευεν εἰς μέρος, ὅπου συνήθως ἐτελεῖτο τὸ ἀγώνισμα³.

Τὴν Βυζαντινὴν δὲ συνήθειαν ἀκολουθοῦντες καὶ οἱ Φράγκοι κατὰ τὸν χρονογράφον Νικηφόρον Γρηγορᾶν⁴ ἐθεώρουν ἀνέγκλητον τὸν τραυματίσαντα ἢ φονεύσαντα τὸν ἀντίπαλον κατὰ τὴν τζόστραν ἢ τὸν τορνεμέν, περὶ ὧν ἀγωνισμάτων θὰ ὁμιλήσωμεν ἐν τέλει τῆς παρουσίας μελέτης.

Η ΝΙΚΗ, ΤΑ ΒΡΑΒΕΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ ΝΙΚΗΤΩΝ

Ὡς ἡ ἔναρξις τοῦ ἀγῶνος ἐκηρύσσεται διὰ σάλπιγγος, οὕτω, φαίνεται, καὶ τὸ τέλος αὐτοῦ· ἄλλως δὲν ἐξηγεῖται τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Χρυσόστομου ὅτι «πᾶς ὁ ἐν τῷ ἀγῶνι καταναλωθεὶς, ἐπειδὴν ἀκούσῃ τοῦ ἀγῶνος τὸ τέλος, ἀναπνεῖ μικρόν⁵».

Τοῦ ἀγῶνος λήξαντος, ἐπηκολούθει ἡ ἀνάρρησις τοῦ νικητοῦ κάτω ἐπὶ τοῦ στίβου, τοῦ κήρυκος ἀναφωνοῦντος τὸ ὄνομα τοῦ νικητοῦ καὶ τοῦ ἀγωνοθέτου ἐρχομένου καὶ στεφανοῦντος τὸν νικήσαντα⁶.

Τοῦτο κατὰ κανόνα· ἐνίοτε ὅμως ἀπὸ τῆς ὑψηλῆς ἔδρας αὐτοῦ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς ἀνεκέρυττε τὸν νικητὴν καὶ ἐκεῖ αὐτὸν ἐστεφάνωνεν, ὁπότε τοῦτο ἐθεωρεῖτο μεγάλη τιμὴ προκαλοῦσα τὴν ἰδιαιτέραν τῶν θεατῶν προσοχὴν⁷.

¹ Πανδέκται 9.2.9.4, Βασιλικά 60.9.4. Ἐπαναγωγή aucta 43.20, Σύνοψις Φ. 6.9. (Zach. v. Lingenthal JGR. 4.335 5.671).

² Θ. Βαλσαμών, Εἰς τὸν ΙΓ' κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου (Πάλλη - Ποτλῆ, Σύνογμα 4.133).

³ Βασιλικά 60.11.1. Ἐπαναγωγή aucta 52.90, Σύνοψις Φ. 6.10 (Zach. v. Lingenthal JGR. 4.361, 5.671).

⁴ Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορ. 1.483.13.

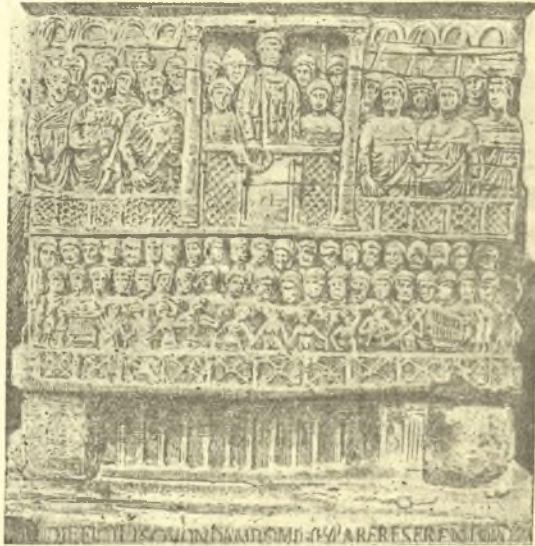
⁵ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 63.15. Βλ. καὶ ἐν τῇ RE ἐν λ. agones σ. 847.

⁶ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 63.150.

⁷ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 61.413, 63.806.

Τὴν ἀνακήρυξιν ἐπηκολούθει εἶτα καὶ τὸ στεφάνωμα τοῦ νικητοῦ¹, ἀφ' οὗ οἱ ἀγῶνες κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἔποχὴν δὲν ἦσαν χρηματῖται, ἀλλὰ στεφανῖται· ρητῶς μάλιστα περὶ τῶν Ὀλυμπικῶν λέγει ὁ Μαλάλας ὅτι μόνον «εὐχῆς χάριν καὶ τάγματος ἠγωνίζοντο καὶ διὰ τὸ ἔχειν δόξας εἰς τὴν ἰδίαν πατρίδα²».

Ἦσαν δ' οἱ στέφανοι οὗτοι, οἵτινες ἐτίθεντο ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ νικη-

Εἰκ. 5. Ὁ βασιλεὺς ἐν τῷ σένιζω κρατῶν τὸν στέφανον, δι' οὗ μέλλει νὰ στεφανωθῇ ὁ τῶν ἀγῶνων τοῦ ἵπποδρόμου νικητῆς. (Ἐκ τῆς μιᾶς πλευρᾶς τῆς ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ βάσεως τοῦ ὀβελίσκου τοῦ Θεοδοσίου).

τοῦ καὶ σπανιότερον διεπερῶντο προηγουμένως διὰ τῆς δεξιᾶς αὐτοῦ, ἃν οὗτος ἦτο πύκτης ἢ παγκρατιαστής³, ἐκ φύλλων⁴ καὶ μάλιστα δάφνης, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Χρυσόστομος⁵. Ὁ Μαλάλας μάλιστα ὑπαινισσόμενος τοῦτο καὶ

¹ Χρυσόστομος, P. G. 64. 573, Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, Ἐπιστολὴ 186 (P. G. 78. 1444).

² Μαλάλα, Χρονογρ. 288. 3.

³ Χρυσόστομος, P. G. 54. 689. Ἴσως νὰ δύναται ἐντεῦθεν νὰ ἐρμηνευθῇ τὸ τοῦ Πausανίου (8. 48. 3) «εἰς δὲ τὴν δεξιᾶν ἔστι καὶ πανταχοῦ τῷ νικῶντι ἐπιτιθέμενος ὁ φοῖνιξ». Ἄλλην ἐρμηνείαν τοῦ χωρίου βλ. παρὰ Ε. Παυλίνῃ, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 18. 19.

⁴ Βασιλείου Σελευκειᾶς, Λόγος εἰς τὰ Ὀλύμπια, P. G. 85. 312. Πβ. τοὺς φυλλοφόρους ἢ φυλλίτας ἀγῶνας τῶν ἀρχαίων.

⁵ Χρυσόστομος, P. G. 51. 125, 54. 689.

τὸ ὅτι ἐν τῷ προασίῳ Δάφνῃ ἠγωνίζοντο οἱ Ὀλυμπικοί, ψυχρότερόν πως λέγει ὅτι ὁ Διοκλητιανὸς «ἐκέλευσεν ἐν Δάφνῃ δαφνοῦσθαι τοὺς ἀγωνιζομένους ἐν τῷ ἀγῶνι τῶν Ὀλυμπίων»¹. Ἐπαξ, πλὴν τοῦ στεφάνου δάφνης, καὶ ἐλαίας τοιοῦτος ἀναφέρεται².

Ἐν τοῖς κειμένιοις συχνὰ παρὰ τοὺς στεφάνους ἀναφέρονται καὶ τὰ βραβεῖα καὶ τὰ ἔπαθλα³. Ὑπὸ τὰς δύο τελευταίας λέξεις δεόν νὰ νοήσωμεν, διὰ τοὺς ἐν τῷ ἱππικῷ κυρίως νικῶντας, τὰ βαῖτα, κλάδους τουτέστι φοίνικος, οὓς πολλάκις εἰκονίζονται κρατοῦντες οἱ νικηταὶ ἡνίοχοι⁴, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἱμάτια⁵ καὶ σάκρας, βασιλικὰ δῆλα δὴ γράμματα, δι' ὧν ἐπεδαφιλεύοντο ὑπὸ τοῦ βασιλέως διάφοροι δωρεαὶ καὶ ἀξιώματα. Σχετικῶς μάλιστα ὁ Μαλάλας παραδίδει ὅτι, ὅτε ὁ Διοκλητιανὸς ὡς ἀγωνοθέτης παρέστη εἰς τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ὀλύμπια «τοῖς νικῶσι παρέσχε σάκρας καὶ πᾶσι πολλὰ ἐφιλοτιμήσατο» καὶ ὅτε βραδύτερον ἀλυτάρχησεν ὁ Μαξιμιανὸς καὶ ἠγωνίσθησαν συγκλητικῶν παῖδες «οἱ νικῶντες ἐλάμβανον μείζους ἀξίας, οἱ δὲ προέκοπτον ἐν ταῖς στρατείαις»⁶.

Ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενος δὲν κρίνω ἄσκοπον νὰ εἶπω δύο λέξεις περὶ τῶν προνομίων, ὧν ἀπῆλθον οἱ ἀθληταί.

Οἱ νικηταὶ λοιπὸν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τῶν Ὀλυμπίων ἐθεωροῦντο ἱεροί, τὰ δὲ κτήματα καὶ ἐργαστήρια αὐτῶν, ἐφ' ὅσον ἔζων, ἦσαν ἀπηλλαγμένα οἰουδήποτε φόρου⁷.

Κατὰ τὸν Κώδικα⁸ ὁ Διοκλητιανὸς καὶ Μαξιμιανὸς ἐξέδωκαν νόμον, καθ' ὃν εἰς τοὺς δι' ὄλου τοῦ βίου ἀγωνισθέντας ἀθλητάς καὶ τρις στεφανωθέντας *civilium munerum tribui solet vacatio*. Γνωρίζομεν ἐπ' ἴσης ὅτι ὑπὸ τοῦ νόμου ἐλαμβάνοντο μέτρα κατὰ τοῦ δανειστοῦ τοῦ ἐκμεταλλευομένου ἀθλητῆν μέλλοντα νὰ ἀγωνισθῇ καὶ ζητοῦντος νὰ ὑπογραφῇ ὑπ' αὐτοῦ ὁμολογία ὀφειλῆς μεγαλύτερου ποσοῦ⁹.

Ἀντιθέτως πληροφοροῦμεθα ὅτι τὰ ἔπαθλα τοῦ ἐν τῷ ἱερῷ ἀγῶνι νικητοῦ, τὰ ὁποῖα ἐθεωροῦντο σεβαστά, ἠδύναντο νὰ ἐνεχυριασθοῦν, ἕαν

¹ Μαλάλα, Χρονογρ. 307. 13.

² J. Vance, Beiträge σ. 56.

³ Χρυσόστομος, Ρ. G. 63. 488, 64. 544, Ν. Πολίτου, Λαογραφικαὶ ἐνδείξεις ἐν τῷ Α' καὶ Β' κατηγορικῷ τοῦ Χρυσοστόμου (Λαογρ. 8. 12.) Βασιλείου Σελεκείας, Ἐνθ' ἀν. 85. 469.

⁴ Ὁ Πausανίας, (8. 48. 3) λέγει ὅτι εἰς τοὺς περισσοτέρους ἀγῶνας ἐδίδετο φοῖνιξ.

⁵ Χρυσόστομος, Πρὸς Φιλιπησίους ὁμιλία IB' Ρ. G. 272. Κατὰ τὸν Χρυσόστομον μάλιστα (Ρ. G. 63. 851) «οἱ βασιλεῖς τὰ ὀλίγα πολλὰ φιλοτιμοῦνται δεῖξαι, δι' ὃ καὶ ἐν ἑκάστῳ ἐκάστῳ τῶν διακόνων ἐγχειρίζοντες οὕτως εἰσάγουσιν εἰς τὸ μέσον».

⁶ Μαλάλα, Χρονογρ. 310. 17, 311. 20.

⁷ Μαλάλα, Χρονογρ. 288. 289.

⁸ Κῶδ. 10. 53 Βλ. καὶ Βασιλικά 10. 2. 23.

⁹ Βασιλικά 10. 2. 23.

ούτος κατεδικάζετο δι' οιονδήποτε ἔγκλημα¹. Τέλος πασίγνωστον τυγχάνει ὅτι ἀγωνιστῶν, καὶ δὴ ἡνιόχων, ἀγάλματα ἰδρύνοντο, ἐφ' ὧν καὶ σχετικὰ ἀνεγράφοντο ἐπιγράμματα².

Ἀπένεμε δὲ τὰ βραβεῖα εἰς τοὺς νικητὰς ὁ τὸν ἀγῶνα ἐπιτελῶν³, ὃν συχνὰ τὰ κείμενα ἀγωνοθέτην, ὡς καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες καλοῦσι⁴, καὶ ὅστις ἐν τοῖς Ὀλυμπίοις ἐκαλεῖτο ἀλυτάρχης, μεταπεσοῦσης τῆς ἀρχαίας σημασίας τῆς λέξεως⁵.

Καθίσταντο δὲ ἀγωνοθέται σοβαροὶ ἄνδρες, καὶ δὴ καὶ βασιλεῖς. Ἐν Ἀντιοχείᾳ π.χ. γνωστὸν εἶναι ὅτι ἠλυτάρχησαν ὁ Διοκλητιανὸς καὶ κατόπιν ὁ Μαξιμιανός⁶, ἐν Κωνσταντινουπόλει δ' ἐν τῷ ἵπποδρόμῳ, ὡς πολλαχοῦ τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου φαίνεται, ἀγωνοθέτης ἦτο αὐτὸς ὁ βασιλεὺς. (Βλ. εἰκ. 5).

Ἐπειδὴ δὲ ἐπίφθονον ἦτο τὸ ἀξίωμα, πολλοὶ τῶν πολιτευομένων εἰς διαφόρους πόλεις ἐφρόντιζον νὰ κάμνωσιν ἀγωνοθέτας τοὺς ἰδίους υἱούς, καίτοι πολὺ νεαρὰν ἄγοντας ἡλικίαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον ζωηρῶς ψέγει ὁ Χρυσόστομος⁷.

ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΗ ΦΡΑΣΕΟΛΟΓΙΑ

Γενικωτέρου λόγου γενομένου περὶ ἀγῶνων καὶ ἀγωνισμάτων κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους, σκόπιμον, ἴσως, θὰ ἦτο νὰ ἐλέγοντό τινα καὶ περὶ τῆς ἀγωνιστικῆς φρασεολογίας, ἐξ ἧς καὶ ἡ ἀρχὴ διαφόρων σημερινῶν δημῶδων φράσεων δύναται νὰ εὐρεθῇ.

Ὡς ἐν τῷ περὶ πάλης μέρει ἐλέχθη, ὁ καταπαλαίων τὸν ἀντίπαλον ἔλεγον ὅτι ἔρρησε, κατήρρασε, ἐρρήγνυε, κατερρήγνυε αὐτόν⁸.

Ὁ ἡττηθεὶς ἐν τῷ ἀγῶνι ἐλέγετο ὅτι ἐλείφθη⁹, ὁ δὲ νικήσας ἔλεγον ὅτι τοῦτον ἐξήλειψεν ἢ κατέβαλε¹⁰ ἢ κατεπόνεσεν¹¹.

¹ Βασιλικά 10. 3. 40.

² J. Vane, Beiträge σ. 57.

³ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 5. 78 (σ. 270. 8).

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 63. 150, Ν. Πολίτου, Λαογραφικαὶ ἐνδείξεις (Λαογρ. 8. 12) καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ, Βασιλείου Σελευκείας, P. G. 85. 469, Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, Ἐπιστολὴ 186 (Migne, P. G. 78. 1444).

⁵ Μαλάλα, Χρονογρ. 310. 10. 19.

⁶ Μαλάλα, Χρονογρ. 310. 10, 311. 16.

⁷ Χρυσόστομος, P. G. 64. 658.

⁸ Βλ. ἀνωτέρω τὸ περὶ πάλης μέρος σ. 83 καὶ πρόσθετος Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, Ἐπιστολὴ 272 (P. G. 78. 1021).

⁹ Ἀρτεμιδώρου, Ὀνειροκρ. 1-4 (11. 15), 3. 1 (170. 4), 4. 33 (223. 16), 5. 45 (262. 13 Hercher). Εἶπε δὲ καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (1314. 12) «τὸ δὲ λείπετο καὶ τὸ λείπετο καὶ τοῖς ἄρτι κοινολεκεῖται, τὸν γὰρ ἀπλῶς ἡττηθέντα λειφθῆναι φαμεν».

¹⁰ Κατὰ τὸν Χρυσόστομον, P. G. 62. 378 νικῶντος τοῦ εὐνοουμένου ἀθλητοῦ ἐφώναζεν ὁ θεατὴς πρὸς τὸν ἀντίθετόν του «ἐξήλειψά σε, κατέβαλόν σε».

¹¹ Διήγησις τοῦ Διγενῆ στίχ. 50 (Hesseling).

Ἐπ' ἴσης, ὅταν ὁ παλαιστής οὕτω κατέρριπτε τὸν ἀνταγωνιστὴν, ὥστε τὰ νῶτα αὐτοῦ νὰ ἐγγίωσι τὸ ἔδαφος, ἔλεγον ὅτι ἐξέτεινεν αὐτόν¹.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλλήνες περὶ τοῦ ἀναλαμβάνοντος ἀγῶνα ἔλεγον ὅτι «ἐνέβαινεν εἰς ἀγῶνα». Τὴν φρ. ταύτην ἢ τὸ «ἐμβαίνειν εἰς τὸ στάδιον» ἢ τὸ ἀπλῶς «ἐμβαίνειν»² συχνότατα ἀναγινώσκωμεν δημωδῶς λεγόμενον περὶ ἀγῶνων κατὰ τὴν ἀπασχολοῦσαν ἡμᾶς ἐποχὴν. Τὸ ἔμβητον κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα παρατηρεῖ ὁ Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος (130. 8. 11), εἰς κοινολεξίαν κεῖται λαμβανόμενον ἐπὶ ἑναγωνίου σπουδῆς ὡς τοῦ ἀγωνιζομένου ἐκ τοῦ ἕξω εἶναι εἰς ἀγῶνα ἐμβαίνοντος». Κεῖται δὲ καὶ ἐν τῷ μαρτυρίῳ τοῦ ἁγίου Μερκουρίου «ταύτην οὖν τὴν ρομφαίαν λαβὼν ἔμβηθη κατ' αὐτῶν»³.

Πλὴν τοῦ ἐμβαίνειν ὁμοῦς μετεχειρίζοντο καὶ τὸ «ἐμβαίνειν εἰς τὸ μέσον»⁴ ἢ «σεβαίνειν εἰς τὴν μέσην»⁵.

Πλὴν τοῦ ἐμβαίνω (μπαίνω) δὲ μετεχειρίζοντο καὶ τὸ ἐκβαίνω (βγαίνω)⁶. ὡς δὲ καὶ οἱ ἀρχαῖοι, καὶ κατεβαίνω⁷.

¹ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 51. 180.

² Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 62. 342. 614, 60. 40 «ἅμα γὰρ ἐνέβησαν εἰς τὸν ἀγῶνα ἀπέδσαντο τὰ ἱμάτια, ἡμεῖς δὲ ἐμβαίνοντες μετὰ ἱματίων παλαίειν βουλόμεθα».

³ H. Delehaye, Les légendes grecques des saints militaires σ. 246. 20.

⁴ καὶ ἐκέντησε τὸν μαῦρόν του καὶ ἤμπεν εἰς τὴν μέσην
πιάνει σκουταροκόνηταρον καὶ ἤμπεν εἰς τὴν μέσην

Ἀχιλλεὺς στίχ. 428., 1149 (Hesseling)· εἶπε δὲ καὶ ὁ Πρόδρομος (Hesseling-Pernot, (Poèmes Prodromiques III. 168.

νὰ μπῶ 'ς τὴν μέσην καὶ νὰ βγῶ, νὰ δώσω καὶ νὰ πάρω

Ἐν τῇ παιδιοφράσῳ διηγῆσει τῶν τετραπόδων ζῶων (στίχ. 124) ἀναγινώσκωμεν·

εἴ τις καλὸς κί' ἀπόκοιτος, ἃς ἔλθῃ εἰς τὸ μέσον

(Wagner, Carmina Graeca medii aevi σ. 145.)

⁵ τὸν μοῦντόν του ἐπιλάλησεν καὶ ἐσέμπην εἰς τὴν μέσην

Ἀχιλλεὺς στίχ. 1307 πρβ. καὶ τοὺς στίχ. 129, 534, 583. Ἐν τῷ πουλλολόγῳ ὁ αἰετὸς ἀπειλῶν τὰ ἄλλα πτηνὰ λέγει ὅτι θὰ διατάξῃ τὸν φάλκον καὶ τὸν ζάγανον νὰ

σεβοῦσιν εἰς τὴν μέσην σας ἄρξωνται νὰ σας τρώγουν

καὶ πάλιν ἐν τῷ αὐτῷ ποιήματι

καὶ τὸ ἰδὼν ὁ βοῦβαλος ἐσέβην εἰς τὴν μέσην

στίχ. 644, 1028. Ὁ Διγενὴς λέγει ὅτι τὰ θηρία

... μετὰ τὸ ραβδὶν τὰ ἐσέβην

κί' ἀλλαχοῦ τοῦ ἔπους κεῖται

αὐτὸς καλὰ σ' ἐσέβηκεν τώρα νὰ σὲ γκρεμίση

στίχ. 49. 1725.

⁶ Ἐν τῷ βίῳ Συμεῶν τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ (Ρ. Γ. 111. 637) λέγεται ὅτι ὁ μακάριος ἐξῆλθε πρὸς τὴν πάλιν εἰς τὸ μέσον· καὶ ἐν τῷ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην ἐπυλλίῳ (στίχ. 2022, Wagner, Trois poèmes σ. 299) κεῖται

τοῦ νὰ καθολικεύσωμεν νὰ ἐβγοῦμεν εἰς τὴν μέσην

φέρεται δὲ καὶ ἐν τῇ διηγῆσει τοῦ Διγενὴ τοῦ Πετρίτση

κί' εἰν' ἐντροπὴ μας μετὰ σὲν κί' οἱ τέσσερις νὰ βγοῦμεν

(Sp. Lampros, Romans Grecs στίχ. 2585 σ. 216).

⁷ Τὸ θέατρον ἠνοίχθη καὶ ὁ ἀθλητὴς κατέβη πρὸς τὰ παλαιάσματα, Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 64. 521

καὶ τὸ φαρίν μου πιλαῶ κατέβην πρὸς ἐκεῖνον

Ἐπ' ἴσης εἰς ἀγωνιστικὰς φράσεις ἀνακτέα τὸ ἐμβαίνειν καὶ ἐκβαίνειν, τὸ κρούειν καὶ λαμβάνειν ἢ δοῦναι καὶ λαβεῖν¹, ὅπερ ἐπὶ τὸ Ἑλληνικώτερον ἐν ἀγιολογικῶν κειμένῳ φέρεται «εἰσελθεῖν καὶ ἐξελεθεῖν καὶ λαβεῖν καὶ δοῦναι»².

Πᾶσαι σχεδὸν αἱ ἀνωτέρω φράσεις σφύζονται καὶ μέχρι σήμερον εἴτε ἐν τῷ περὶ λόγῳ εἴτε καὶ ἐν ποιήμασιν. Οὕτω συχνότατα λέγομεν ὅτι ὁ παλαίων «ἔσκασε κάτω» τὸν ἀντιπαλαίοντα ἢ ὅτι «καταπονεῖ» αὐτόν, ἥτοι ὑπερτερεῖ αὐτοῦ ἐν τῇ πάλῃ. Ἐπ' ἴσης μεταχειριζόμεθα συχνὰ καὶ τὸ «βάνω κάτω», ἀντὶ τοῦ ἀρχαίου καταβάλλω. Ἀλλὰ καὶ τὸ (ἐ)ξ α λ ε ἴ φ ω φέρεται σήμερον ἐν Ἑρμοнопόλει λεγόμενον ἐπὶ τοῦ νικῶντος καὶ κερδιζόντος τινα ἐν οἰφδήποτε παιγνίῳ. Προσέτι κατὰ τὸ ἐμβαίνω εἰς ἀγῶνα συχνότατα λέγομεν σήμερον «μπαίνω ἄτὰ αἵματα» ἢ «ἄτὰ μαχαίρια», ἥτοι ἰσχυρῶς διαπληκτίζομαι πρὸς τινα, τὸ δὲ «ἔμπα του» καὶ ἐν Χίῳ «ἔμπα τα» κοινολεκτεῖται ἀντὶ τοῦ ἀνταγωνίσθητι, ἀντιμετώπισον αὐτόν³.

Οὐ μόνον δὲ τὸ ἐμβαίνω (μπαίνω) εὐχρηστεῖ νῦν, ἀλλὰ καὶ τὸ σεβαίνω καὶ σεμπαίνω⁴ καὶ σωμπαίνω⁵ λεγόμενον κατ' ἀπομπαίνω⁶. Καὶ

(Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμην στίχ. 2041.) Τὸ κατεβαίνειν ἐπὶ τῆς σημασίας ταύτης συχνότατα ἀναφέρεται καὶ ἐν τῇ Ἀχιλλεΐδι

*ἀλλὰ ἐκατέβη ἀπάνω τον, κρούει τον κονταρέαν
μὴ νὰ κατέθουν εἰς αὐτόν, μὴ νὰ τὸν πολεμήσουν*

στίχ. 1494, 1519 (Hesseling). Πρβ. καὶ τοὺς στίχους 508, 550, 1468, 1494, 1519, 1523. καὶ ἐν τῷ ἐθνικῶ ἡμῶν ἔπει ὁ Διγενῆς

*κι' αὐτὸς ἐκαβαλλικενσεν εἰς αὐτόν καταβαίνει
κι' ὁ Μιλιμίτζης ὁ ληστής ἐπάνω μου ἐκατέβην*

στίχ. 938, 1444. Πρβ. καὶ τοὺς στίχους 44, 618, 767.

¹ Ἐκ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πληγὰς δοῦναι καὶ λαβεῖν. Ἡ φρ. συνήθης καὶ ἐν τῷ ἐθνικῶ ἡμῶν ἔπει

*κι' ἀπὸ τὸν κτύπον τὸν πολὺν κι' ἀπὸ τὸ δὸς καὶ λάβε
οἱ κάμποι φόβον εἴχασι καὶ τὰ βουνὰ ἡδονοῦσαν
καὶ τότε ἀπομερῆμνησα τὸ κρούειν καὶ λαμβάνειν*

στίχ. 37, 1182. Πρβ. καὶ τοὺς στίχ. 688 καὶ 1259

ὁ στρατὸς σου ἦτον χωρικός τοῦ κρούειν καὶ λαμβάνειν

Διηγ. τοῦ Διγενῆ Δ' 677 (Legrand.)

² Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, Ὁμιλία (ὀμιλία ΚΖ', Migne, P. G. 34, 701.)

³ Ἐν Μαδύτῳ λέγουσι καὶ «γὰ τὰ σένα μπῆκα», ἥτοι χάριν σοῦ διεπληκτίσθην. Ἐν Καρθαμύλοις τῆς Χίου «ἐγὼ θὰ τὰ μπω» σημαίνει ἐγὼ θὰ ἐπιχειρήσω, θὰ τολμήσω. Ἐν Καρπαθιακῶ ποιήματι φέρεται ὁ στίχος:

ἐμπῆκε κι' ἐπολέμησε ο' οὐλα τὰ βιλαέτια.

⁴

Κι' ἂν εἶναι χίλιοι κι' ἑκατὸ σέμπα τους μοναχὸς σου

στίχ. δημόδους ποιήματος Καλλιπόλεως.

⁵ Ὡς ἐν Κύπρῳ ἔνθα τὸ «τοῦ σώμπηκε γὰ καλὰ» σημαίνει τὸν ἐπλησίασε καὶ τοῦ ἔδειξε τὴν δύναμιν του.

⁶ Οὕτως ἐν Ἀπυράνθῳ τῆς Νάξου καὶ Θήρᾳ Ν. Πεταλά, Ἰδιωτικὸν σ. 29.

τοῦ ἐκβαίνω δὲ (βγαίνω) γίνεται χοῆσις νῦν, ἀφ' οὗ τὸ «δέ μου βγαίνει κἀνεὶς» συνωνυμεῖ τῷ οὐδεὶς ὑπερτερεῖ ἐμοῦ, καὶ τὸ παραβγαίνω δὲ εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ ἀλλαχοῦ σημαίνει ἀνθαμιλλώμενος ὑπερβάλλω.

Καὶ ὁ συνδυασμὸς δὲ τοῦ ἐμβαίνειν καὶ ἐκβαίνειν εἶναι συνηθέστατος σήμερον εἰς τὰ δημοτικὰ ἤμῶν ποιήματα πβ.

᾽ς τὸ ἔμπα χίλιους σκότωσε (ἔκοψε) ᾽ς τὸ ἔθγα δυὸ χιλιάδες.

Καὶ τὸ δοῦναι δὲ καὶ λαβεῖν, ὡς «δώσαμε καὶ πήραμε», ἀντὶ τοῦ πολ-
λὰς κατεβάλομεν προσπαθείας, πολύλεκτον τυγχάνει.

ΟΙ ΘΕΑΤΑΙ

Οἱ Βυζαντινοί, φιλοθεάμονες ὄντες, εὐχαρίστως παρηκολούθουν τὰ διά-
φορα θεάματα καὶ ἀγωνίσματα, καὶ μάλιστα τοὺς ἵπποδρομικοὺς ἀγῶνας,
προκαλοῦντες τὰς σφοδρὰς διαμαρτυρίας τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας, καὶ
ἰδίᾳ τοῦ Χρυσόστομου, ὅστις ἐπανειλημμένους ἀπήγγειλε λόγους ἀποτρέπων
τὸ ἐκκλησίασμα ἀπὸ τῆς τοιαύτης συνηθείας.

Ὅταν λοιπὸν ἐπρόκειτο νὰ τελεσθῶσιν ἵπποδρομικοὶ ἢ ἄλλοι ἀγῶνες,
ἀπὸ βαθείας πρωΐας ἐλάμβανον οἱ πολῖται τὴν πρὸς τὸ στάδιον ἄγουσαν,
διαγκωνιζόμενοι, ἵνα καταλάβωσι μίαν θέσιν. Ὁ διὰ τῆς ἀγορᾶς τότε διερχό-
μενος οὐδὲν ἄλλο ἔβλεπεν ἢ ὁμάδας ἀνθρώπων πρὸς τὸ στάδιον διευθυνο-
μένας¹. Οὐδὲν πρὸς τοὺς θεατάς, ἂν ἐπὶ ὥρας ἔμενον προσηλωμένοι εἰς τὰς
θέσεις των βρεχόμενοι ἢ ἐκτιθέμενοι εἰς τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας², ἢ ἐκ τῆς θείας
εὐχαρίστησις ἐξουδετέρου πᾶσαν κακουχίαν.

Καὶ ἔσπευδον πρὸς θέαν τῶν ἀγῶνων διαφόρου ἡλικίας καὶ τάξεως καὶ
φύλου ἀνθρωποὶ. Ἐκεῖ ἔβλεπες παρακαθήμενον μετὰ τοῦ νέου τὸν γέροντα
μετὰ τοῦ πλουσίου καὶ ἀξιωματοῦχου τὸν πένητα καὶ τὸν ἀπλοῦν ἀστὸν,
παρὰ τοὺς ἄνδρας τὰς γυναῖκας, παρὰ τὸν λαϊκὸν τὸν κληρικόν³.

Ἀληθὲς εἶναι ὅτι δὲν ἔθεωρεῖτο πρέπον νὰ παρακολουθῶσι τὰ τοιαῦτα
θεάματα αἱ σεμναὶ γυναῖκες — αἱ κοιναὶ συνήθως τὰ παρηκολούθουν —
ἐπ' ἴσης ὁμως βέβαιον εἶναι ὅτι συχνὰ καὶ αὐταὶ μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν πρὸς
θέαν ἀνεμιγνύοντο μὴ προσέχουσαι πολὺ καὶ εἰς τὰς διατάξεις τῶν νόμων,
οἵτινες καὶ τὸ διαζύγιον ἐπέτρεπον, ἂν παρηκολούθουν αὐταὶ τὰ ἐν τῷ ἵππο-
δρόμῳ θεάματα ἀκόντων ἢ ἀγνοούντων τῶν συζύγων⁴.

Μόνον εἰς τὰ ἐν Ἀντιοχείᾳ Ὀλύμπια, ὡς κατὰ τὴν παλαιὰν ἐποχὴν καὶ

¹ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 54. 662.

² J. Vance, Beiträge σ. 57.

³ Χρυσόστομος, Ρ. Γ. 51. 68, 63. 65.

⁴ Πβ. τὰς σχετικὰς νεαρὰς τοῦ Ἰουστινιανοῦ (Zachariae von Lingenthal Imperatoris Justiniani novellae quae vocantur 1.300, 2.218 καὶ πβ. καὶ τὸν Πρόχειρον νόμον 11. ια'.

εις τὰ ἐν Ἡλίδι, ἀπηγορεύετο αὐστηρῶς νὰ θεῶνται τοὺς ἀγῶνας καὶ γυναῖκες, τῆς σωφροσύνης χάριν¹.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς κληρικούς, λέγομεν ὅτι ἀπετρέποντο καὶ οὗτοι, ἐπὶ ποιῆ ἀφορισμοῦ, τῶν τοιούτων θεαμάτων², παρὰ τὰς ἀπαγορεύσεις ὅμως βέβαιοι εἶναι ὅτι κατὰ διαφόρους ἐποχὰς παρίσταντο, εἰς τὸ στάδιον.

Καθήμενοι δ' ἐπὶ τῶν ἐδωλίων οἱ θεαταὶ οὐ μόνον παρηκολούθουν τοὺς ἀγωνιζομένους, ἀλλὰ καὶ θαυμασταὶ τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀγωνιστοῦ γινόμενοι μετὰ ζωηρότητος ἐξεδήλουν τὴν ὑπὲρ αὐτοῦ συμπάθειαν³ στοιχηματίζοντες⁴ μάλιστα καὶ διὰ τὴν ἐπιτυχίαν αὐτοῦ, ἐπιτρεπομένου τότε τοῦ στοιχήματος διὰ τὴν πάλην, τὸν δρόμον, τὸν ἀκοντισμόν, τὸ ἄλμα καὶ τὴν σφαιροβολίαν, διότι τὰ ἀγωνίσματα ταῦτα ἐγίνοντο ἀνδρείας ἕνεκα⁵. Ἐννοεῖται ὅμως ὅτι τὸ ποσὸν τοῦ στοιχήματος ἦτο ὄρισμένον μὴ δυνάμενον κατὰ τὴν Ἰουστινιάνειον νομοθεσίαν νὰ ὑπερβῇ τὸ ἐν χρυσοῦν νόμισμα διὰ τοὺς πλουσίους⁶.

Τὸ ἐνδιαφέρον ὡς εἰκός, αὐτὸ τῶν θεατῶν δὲν ἀπῆρσεν εἰς τοὺς ἐν τῷ στίβῳ ἀγωνιζομένους, οἵτινες τόσον προθυμότερον μετεῖχον τοῦ ἀγῶνος, ὅσον πλείονας θαυμαστάς εἶχον⁷.

Ἐκορυφούτο δὲ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν θεατῶν μάλιστα, ὅταν ἔμελλε ν' ἀγωνισθῇ ἀθλητῆς τις τῶν ἐπιφανῶν. Τότε προσηλοῦντο ἐπ' αὐτοῦ τὰ βλέμματα χιλιάδων θεατῶν προσπαθούντων νὰ μὴ τοὺς διαφυγῇ οὐδεμία τοῦ ἀγῶνος λεπτομέρεια⁸.

Ἡ παρακολούθησις ὅμως τῶν διαφορῶν φάσεων τοῦ ἀγῶνος δὲν ἐγίνετο ἄνευ ἐκδηλώσεων· ἄλλοι ἐφώναζον ἐπιδοκιμάζοντες καὶ θαυμάζοντες, ἄλλοι ἐφιλονίκουν ὑπὲρ τοῦ εὐνοουμένου πρὸς τοὺς ἀντιθέτους⁹, ἄλλοι ἐνθουσιῶντες ἐχειροκρότου¹⁰, ἄλλοι ἐνθαρρύνοντες τὸν ἀγωνιζόμενον καὶ πρὸς τὴν

¹ Βασιλείου Σελευκείας, Λόγος εἰς τὰ Ὀλύμπια P. G. 85. 309.

² Ἴδὲ καὶ τὸν ΙΕ' κανόνα τῆς ἐν Καρθαγένῃ συνόδου καὶ τὸν 51ον τῆς ΣΤ', ἐν Τρούλλῳ οἰκουμενικῆς (Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 2 356, 425, 3. 331).

³ Χρυσόστομος, P. G. 63. 116.

⁴ Τῶν στοιχημάτων τούτων μετεῖχον καὶ κληρικοί, ἐνίοτε.

⁵ Πανδέκται 11. 5. 2. 1.

⁶ Ἐπιθι Ράλλη - Ποτλῆ, Σύνταγμα 1. 328.

⁷ Χρυσόστομος, P. G. 54. 587.

⁸ Χρυσόστομος, P. G. 59. 24. Οἱ Βυζαντινοί, καὶ μάλιστα οἱ κάτοικοι τῆς πρωτευούσης, εὐχαρίστως ἔβλεπον ἀθλητὰς δημοσίᾳ τὴν ἑαυτῶν ρώμην ἐπιδεικνύοντας. Οὕτω, κατὰ τοὺς συνεχίζοντας τὸν Θεοφάνη, μετὰ πολλῆς τιμῆς ὑπεδέχθησαν καὶ πάλιν εἰς τὴν πατρίδα ἐξέπεμψαν Ἀσώτιόν τινα «ὃς ἦν ἀνὴρ ἐπὶ ρώμῃ ὀνομαστότατος, ὃν φασὶ σιδηρὰν ράβδον ἐκ τῶν ἄκρων ἐκατέραις χερσὶ κρατοῦντα τῇ ὑπερβαλλούσῃ ἀλκῇ διακάπτειν καὶ πρὸς τὸ κυκλικὸν σχῆμα μετάγειν τῆς ἀντιτύπου τοῦ σιδήρου φύσεως τῇ βίᾳ τῶν χειρῶν ὑπεικούσης». (Οἱ συνεχίζοντες τὸν Θεοφάνη 722.20, 879.20). Ἦτο δὴλα δὴ ὁ Ἀσώτιος ὁ Κουταλιανὸς τῶν χρόνων του.

⁹ Χρυσόστομος, P. G. 54. 587.

¹⁰ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Βίος Ἀνδρέου τοῦ κατὰ Χριστὸν σαλοῦ P. G. 111. 636.

νίκην πλησιάζοντα ¹ τοῦ ἐφώναζον «ἔτι μικρόν», μικρὰν δὴλα δὴ ἀκόμη κατὰβαλε προσπάθειαν καὶ ἀσφαλῶς θ' ἀναδειχθῆς νικητῆς ², ἄλλοι ἐπήρουν τὸν εὐδοκίμως ἀγωνιζόμενον καὶ ἄλλοι τοῦναντίον ἀποτυγχάνοντα τὸν ὠνεΐδιζον ³, ἄλλοι μετὰ τὴν νίκην τοῦ εὐνοουμένου τῶν ἐπήδων ὑπὸ χαρᾶς καὶ στρεφόμενοι πρὸς τοὺς ἀντιθέτους τοὺς ἐφώναζον «ἐξηλείψαμεν ὑμᾶς, κατεβάλομεν ὑμᾶς ⁴».

Ὅποῖος θόρυβος καὶ ὅποια ἀντεγκλήσεις καὶ συμπλοκαὶ ἐγίνοντο κατὰ τοὺς ἱππικούς ἀγῶνας εἶναι γνωστὸν καὶ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπαναλάβωμεν ἐνταῦθα τὰς πολλὰς σχετικὰς τῶν συγγραφέων μαρτυρίας.

Συνελόντι εἰπεῖν διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἐν καιρῷ τῶν ἀγῶνων ἐπεκράτει ἐρεθισμὸς ἐν τῷ σταδίῳ· νέοι συνεπλέκοντο πρὸς γέροντας καὶ οὗτοι πάλιν πρὸς τοὺς νέους μὴ ἐντρεπόμενοι τὴν πολιάν των, βλασφημίαι ἐκατέρωθεν ἐξετοξεύοντο, οἱ πολῖται οἱ πρότερον ἤρεμοι ἐδιχογνώμον καὶ ἐν γένει ἐκηρύσσετο πόλεμος ἀνένδοτος παρὰ πάντων κατὰ πάντων ⁵.

Καὶ προσεπάθει μὲν νὰ τηρήσῃ διὰ τῶν ὀργάνων του τὴν τάξιν ὁ ἐμπειστευμένος τὴν τήρησιν αὐτῆς ἐπαρχος ⁶, δὲν τὸ κατώρθωθεν ὅμως πάντοτε.

Καὶ ἐν ᾧ οὕτως ἐθορύβουν οἱ θεαταί, ὑπῆρχον καὶ οἱ μετ' ἰδιαίτερας προσοχῆς τὸν ἀγῶνα παρακολουθοῦντες· αὐτοὶ ἦσαν οἱ παιδοτρῖβαι, οἵτινες παρὰ τὴν κόριν καθήμενοι ⁷, παρεῖχον εἰς τοὺς ἀγωνιζομένους ἀθλητὰς καὶ μαθητὰς των τὴν ἀπὸ τῶν λόγων βοήθειαν, φωνάζοντες εἰς αὐτοὺς πῶς ἐπρεπε τοῦ ἀντιπάλου «χεῖρα κατασχεῖν, σκέλος ἐλκύσαι, νῶτα λαβεῖν» καὶ τὰ ὅμοια ⁸.

Καὶ αὐτὰ μὲν μέχρι τῆς νίκης· ὅταν δ' ἀνεκηρύσσετο ὁ νικητῆς, τότε οἱ θαυμασταὶ αὐτοῦ παραλαμβάνοντες τὸν κατεφίλουν ⁹ καὶ ἀνυψοῦντες ἐπὶ τῶν χειρῶν μετὰ πολλῆς εὐφημίας τὸν ὠδήγουν εἰς τὴν οἰκίαν του ¹⁰ χειροκρο-

¹ Χρυσόστομος, P. G. 51. 300, 62. 309. 378.

² Χρυσόστομος, P. G. 64. 560. Ὅπως δὴλα δὴ ἤδη ἀπὸ τῶν Ὀμηρικῶν χρόνων Πβ. Ψ. 766 ἐξ. ἴαχον δ' ἐπὶ πάντες Ἄχαιοι νίκης ἱεμένω, μάλα δὲ σπεύδοντι κέλευον. Ἔγραψε δὲ καὶ ὁ Ἰσοκράτης (Εὐαγόρ. κ. 32) «ὥσπερ ἐν τοῖς γυμνικοῖς ἀγῶσιν οἱ θεαταί· καὶ γὰρ ἐκεῖνοι παρακλυεῖνται τῶν δρομέων οὐ τοῖς ἀπολελειμμένοις, ἀλλὰ τοῖς περὶ τῆς νίκης ἀγωνιζομένοις» J. Krause, Olympia σ. 192-193. Καὶ νῦν ἐπὶ παραιομίας περιπτώσεως λέγομεν «λιγάκι ἀκόμα».

³ Χρυσόστομος, P. G. 59. 96.

⁴ Χρυσόστομος, P. G. 62. 378.

⁵ Βασιλείου Σελευκείας, Λόγος εἰς τὰ Ὀλύμπια, P. G. 85. 312 313.

⁶ Πανδέκται, 1. 12. 12.

⁷ Εἰς τοὺς γυμναστάς καὶ παρ' ἀρχαίους ἦτο ἰδιαίτερα θέσις ὠρισμένη· ὁ Παισαυρίας (5. 6. 5) ὁμιλεῖ διὰ τὸ ἔρμα ἐν ᾧ τοὺς γυμναστάς ἔχουσιν ἀπειλημένους J. Krause, Olympia 195.

⁸ Χρυσόστομος, P. G. 50. 422, 51. 180, 54. 587. J. Vance, Beiträge σ. 56.

⁹ Νικηφόρου πρεσβυτέρου Κωνσταντινουπόλεως, Ἔνθ' ἀν.

¹⁰ Χρυσόστομος, P. G. 48. 984.

τοῦντες καὶ ἐνίοτε λαμπαδηφοροῦντες¹, ἐν ᾧ ὁ κήρυξ, ὅταν διὰ τῆς ἀγορᾶς διήρχοντο ἐκήρυττε σιωπὴν εἰς τὰ πλήθη².

Καὶ κατὰ τὸ τορνεμέντον δέ, ὡς πληροφοροεῖ Νικηφόρος ὁ Γρηγορᾶς, «μετὰ τὴν τοῦ ἀγῶνος διάλυσιν ἀπολαμβάνοντες ἐκάτερα τὰ μέρη τὸν σφῶν αὐτῶν ἡγεμόνα ἄγουσι προπορευόντες εὐρύθμως καὶ κατὰ συζυγίαν ἐκ διαστήματος ἄχρις οὗ συμπέπτωκε καταλύειν ἐκίτερον (ἀρχηγὸν ὁμάδος) ἔνθα προπίνων ἐκείνος ἅπασιν οἴνου κρατῆρα καὶ δεξιᾶν ἐκάστω προτεινῶν οἴκαδε ἀπαλλάττεσθαι πάντας κελεύει»³.

ΑΛΛΑ ΑΓΩΝΙΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΑ ΠΑΙΓΝΙΑ

Ο ΑΚΟΝΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΤΟΞΕΙΑ

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἀγωνισμάτων, τῶν ἐπισημῶν, ἦσαν ἐν χρήσει παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς καὶ ἄλλα, ἐν οἷς καὶ ὁ ἀκοντισμός. Λέγοντες δ' ἀκοντισμὸν δὲν πρέπει νὰ ἀπατώμεθα καὶ νὰ ἐννοοῦμεν μόνον τὴν δι' ἀκοντίου βολήν⁴, ἀλλὰ καὶ τὴν τοξείαν, διότι οἱ Βυζαντινοὶ ὡς ἀκόντιον ἐχαρκτηρίζον καὶ τὸ τόξον καὶ πᾶν καθ' ὄλου βαλλόμενον⁵.

Οὕτως ἔχοντος τοῦ πράγματος, θὰ ὀμιλήσωμεν πρῶτον περὶ τοῦ κυρίως ἀκοντισμοῦ καὶ κατόπιν περὶ τῆς τοξείας.

Ὁ ἀκοντισμὸς ἦτο προσφιλές τότε ἀγώνισμα, ἀλλὰ καὶ ὠφέλιμον καὶ ἀναγκαῖον. Οἱ νέοι δῆλα δὴ οὐ μόνον ὡς στρατιῶται ἠσκοῦντο εἰς τὴν δι' ἀκοντίου εὐθυβολίαν, ἥτις κατὰ τὰς μελλούσας μάχας τοῖς ἦτο χρήσιμος, ἀλλὰ καὶ τὴν περὶ τὸν ἀκοντισμὸν ἱκανότητα ἐχρησιμοποιοῦν κατὰ τὴν θήραν, ὅταν μεγάλα ἐθήρευον ζῶα, πολλοὺς οὕτω κινδύνους διαφεύγοντες⁶.

Προκειμένον περὶ τοῦ ἀκοντισμοῦ, ὁ ὁποῖος κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν ἀπετέλει μέρος τοῦ πεντάθλου, ἀγνοοῦμεν ἀρκετὰ. Δὲν μᾶς λέγεται, φέρ' εἰπεῖν, ὅποιον ἦτο τότε τοῦ ἀκοντίου τὸ μῆκος, ποῖος ἦτο ὁ τρόπος τῆς βολῆς αὐτοῦ, ἂν ἡ βολὴ αὕτη ἦτο εἰς μῆκος ἢ ἐπὶ σκοπὸν — καίτοι περὶ τοῦ δευτέρου ἔχομεν σαφεῖς πῶς νύξεις⁷ — ἂν ὁ ἀγωνιζόμενος τὸ ἔρριπτε πεζὸς ἢ ἔφιππος⁸

¹ Χρυσσοστόμου, Ρ. G. 63. 43.

² J. Vance, Beitrage σ. 56.

³ Νικηφόρου Γρηγορᾶ, Ἱστορ. 483.

⁴ Οἱ Βυζαντινοὶ συγγέουσι τὸ ἀκόντιον καὶ τὸ δόρυ, πολλάκις τὸ ἐν ἀντι τοῦ ἄλλου μεταχειριζόμενοι.

⁵ Ὁ ροπάλιος τυπτηθεῖς ἢ λίθους ἢ ἄλλω τινὶ ἀκοντίῳ. Σύνοψις Φ. 6. 1. (Zachariae v. Lingenthal JGR. 5. 669.) Ἀκόντιον λέγεται οὐ μόνον τὸ ἀπὸ τόξου, ἀλλὰ καὶ τὸ ὁποσοῦν βαλλόμενον. Σύνοψις Ρ 1. 6, Σύνοψις minor Ρ. ι'. (Zach. v. Lingenthal JGR. 2.216, 5.582.)

⁶ Περὶ Κωνσταντίνου τοῦ Η' λέγει ὁ Ψελλός, (Χρονογραφία Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 4. 28.) ὅτι «μάλιστα πρὸς θήρας ἀπομάχεσθαι δεινότητος ἦν· διὰ ταῦτα οὖν τοξεύειν τε ἐμμεμαθήκει καὶ ἀφιέναι δορυ».

⁷ Βλ. τὰς κατωτέρω μαρτυρίας.

⁸ Οἱ ἀρχαῖοι κατὰ τὸν ἀκοντισμὸν ἔρριπτον τὸ ἀκόντιον εἰς μῆκος, ἐφρόντιζον ὁμως καὶ διὰ τὴν εὐθυβολίαν, εἶχον δὲ καὶ τὸ ἀφ' ἵππου ἀκοντιζεῖν, Pauly-Wissowa, RE ἐν λ. ἀκόντιον σ. 1184.

καὶ ἂν τοῦτο εἶχεν αἰχμὴν ἢ ὄχι, καίτοι βέβαια ἕπερ τοῦ πρώτου συνηγορεῖ ἢ μνεία φόνου κατὰ τὸ ἀγώνισμα ὡς καὶ ἡ ὑπαρξίς ἀκοντίου ἄνευ πόρτης κατὰ τοὺς ἀσιδήρους διαδορατισμούς, περὶ ὧν κατωτέρω.

Ὅπως ἂν ἔχη, τοῦ ἀκοντισμοῦ μνεία γίνεται ἐν ταῖς Εἰσηγήσεσιν. Ἐκεῖ λέγεται ἀφ' ἑνὸς μὲν ὅτι τὸ ἀγώνισμα ἐγένετο ἐν κάμπῳ, ὃ δὲ φονεύων κατ' αὐτὸ παρερχόμενον ὑπέκειτο τῷ Ἀκουιλίῳ νόμῳ, ἐκτὸς ἂν ὃ παθῶν παρὰ καιρὸν διήρχετο ἐκεῖθεν¹, ἀφ' ἑτέρου δὲ ὅτι κατ' αὐτὸ ἐπιτρέπετο νὰ στοιχηματίζῃ τις².

Τὰς διατάξεις ταύτας βλέπομεν ἔπειτα μνημονευόμενας καὶ ἐν τοῖς Βασιλικοῖς³. Βραδύτερον, κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, ὃ Ἀχμέτ ἐν τῷ Ὀνειροκριτικῷ του ὁμιλεῖ περὶ ἀνθρώπου ἀσκουμένου εἰς τὸ βάλλειν δόρυ κατ' εὐθὺ⁴ καὶ περὶ τοῦ Ἰωάννου Τζιμισκῆ παραδίδει Λέων ὁ Διάκονος ὅτι «ἀκοντισμοῖς πάντων καιημεγέθει»⁵.

Ἀφ' ἑτέρου Βασιλείου τοῦ Μακεδόνας ἐπαινεῖται ἡ περὶ τὸ τοξάζεσθαι ἐπιτηδειότης⁶ καὶ τοῦ Ἰωάννου πάλιν Τζιμισκῆ ἡ ἱκανότης περὶ τὴν ἔντασιν τοῦ τόξου⁷. Τόση ἦτο αὕτη, λέγει ὁ Κεδρηνός, ὥστε ἡδύνατο ὃ ἤρως ἀφίνων τὸ βέλος νὰ διαπεράσῃ αὐτὸ διὰ δακτυλίου⁸. Λέγει δὲ καὶ Ἄννα ἡ Κομνηνὴ διὰ τὸν Νικηφόρον τὸν υἱὸν Ρωμανοῦ τοῦ Ἀργυροῦ ὅτι οὗτος προεκάλει τὸν θαυμασμόν, ὅταν ἔρριπτε τὸ βέλος⁹.

Εἰς τὰς ἀνωτέρω περιπτώσεις ἀληθὲς εἶναι ὅτι δὲν γίνεται λόγος περὶ ἀγωνίσματος τοξείας, πάντως ὅμως ὑπονοεῖται τοῦτο. Σαφῶς περὶ ἀγωνίσματος τοιοῦτου ὁμιλεῖ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς του ὁ Ἰουλιανὸς (ἐπιστ. 40 σ. 541 Hertlein) λόγον ποιούμενος περὶ τοξότου «ὃς κἂν μὴ τὸν ἀντίπαλον ἔχη, πάντως εἰς τὸ καιρὸν ἀεὶ τὴν χεῖρα γυμνάζει»· βραδύτερον κατὰ τὸν Π' αἰῶνα Δημήτριος ὁ Χωματιανὸς λέγων ὅτι ἐν ἡμέρᾳ ἑορτῆς χωρικοὶ ἠγωνίζοντο «ἦν δὲ ἡ παιδιὰ τόξον ἐντινεῖν, βέλη ἐτοιμάζειν ἐν τούτῳ καὶ τὸν ὀροθετηθέντα σκοπὸν φιλονεικεῖν βάλλειν ἢ ὑπερβάλλειν ταῖς ἀφέσεσι τῶν βελῶν»¹⁰, ὁπόθεν σαφῶς φαίνεται ὅτι ἡ τοῦ τόξου βολὴ ἦτο καὶ εἰς μῆκος καὶ ἐπὶ σκοπόν.

¹ Εἰσηγήσεις 4. 3. 4, Ἐπαναγωγή aucta 43. 20 (Zach. v. Lingenthal JGR. 4. 335). Ἄλλὰ καὶ τότε πάλιν ἐπεβάλλετο ποινή, ἂν ἀπεδεικνύετο ὅτι ὁ βαλὼν ἐπίτηδες ἠκόντισε τὸν φονευθέντα.

² Πανδέκται 11. 5. 2. 1.

³ Βασιλικά 9. 4.

⁴ Ἀχμέτ, Ὀνειροκρ. κεφ. 155 (σ. 113. 24.)

⁵ Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 97. 4.

⁶ Γενεσίου, Βασιλειῶν 126. 10.

⁷ Λέοντος Διακόνου, Ἱστορ. 97. 4.

⁸ Κεδρηνοῦ, Ἱστορ. 2. 416.

⁹ Ἄννης Κομνηνῆς, Ἀλεξιάς 446. 10.

¹⁰ Δ. Χωματιανοῦ, Περὶ τοῦ ἀκουσίως τὸν οἰκεῖον παῖδα ἀνελόντος, (Pitra, Analecta sacra et classica 6.533. 3).

Η ΑΡΣΙΣ ΒΑΡΩΝ

Τὴν σωματικὴν ρώμην Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοιο ἐξαίρων ὁ Γενέσιος γράφει «Ἐν δὲ ταῖς κατὰ κνηγεσίαν καὶ σφαιρισμὸν ἀχθοφορίαν τε καὶ πρὸς ἄλλατα γενναϊότησι πάνυ περιδέξιος ἦν»¹.

Ἐκ τοῦ χωρίου τούτου καὶ ἐκ στίχων Ἀκριτικοῦ Κυπριακοῦ ποιήματος, ἐν οἷς φέρεται ὅτι ὁ ἦρωο

*ἦρε καὶ τοὺς Σαρακηνοὺς δικίμιν κ' ἀσηκῶναν
ἄλλοο σηκῶνει πιθαμὴν κ' ἄλλοο σηκῶνει πῆχυν
τέλεια του ὁ καλύτεροο 'ς τὰ στήθη του ἀνθρώπου*²

φαίνεται, ὅτι τὸ ἀγώνισμα τῆς ἄρσεωο τῶν βαρῶν, δοκίμιν³ καλούμενοο, ἦτο σὺνηθεο παρὰ τοῖο Βυζαντινοῖο⁴, εἰκασία, ἦν ὑποστηρίζουοιν ἀφ' ἑνὸο μὲν τὰ ἐκ διαφόρων τόπων νεοελληνικά ποιήματα τὰ μνείαν τοῦ δοκίμιου ποιούμενα⁵, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ τέλεοο τοῦ ἀγώνισματοο τοῦτου ἐπισήμωο καὶ νῦν ἔτι ἐν Κύπρω ἔνθα ἱκανὸο καὶ ἰσχυροὸο θεωρεῖται ὁ μετεωρίοο τοῦ διτσίμιν (βαρὸν λίθον) διὰ τῆο ἑτέροο τῶν χειρῶν ἢ καὶ δι' ἀμφοτέρωο ὑπὲρ τοὺο ἄλλοοο. Ἀνδρείοτατοο μάλιστα θεωρεῖται ἐκεῖ ὁ ρίψασ τὸ διτσίμιν «τοῦ νόμου του», ἦτοι ὁ ὑψώοασ αὐτὸ μέχρι τοῦ ὤμου του καὶ ρίψασ ἔπειτα αὐτὸ ὄπισθέν του.

Ἐπι δὲ τὸ ἔθνικὸν τοῦτο ἀγώνισμα ἦτο καὶ ἀρχαίον καθίσταται φανερόν ἐκ τοῦ ὅτι ἐν Θῆρα μὲν εὐρέθη λίθοο βάρουο 375 ὀκάδωο, ὄν, κατ' ἐπι-

¹ Γενεσίοο, Βασιλειῶν 126. 13.

² Α. Σακελλαρίου, Κυπριακά 2.9 Ν. Πολίτου, Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου 2.524.

³ Διότι κατ' αὐτὸ ἐδοκιμάζετο ἡ ἱκανότηο περὶ τι. Ἀνωτέρωο, ἐν τῷ περὶ ἄλματοο μέρει, εἶδομεν ὅτι οἱ Σαρακηνοὶ ἐπηδοῦοαν δοκίμιν, ἐνταῦθα σηκῶνει τιο δοκίμιν, ἔγραφε δὲ καὶ ὁ Δούκαο (Ἱστορ. 270.3) περὶ Μωάμεθ τοῦ πορθητοῦ ὅτι εἶχε ράβδον χρυσοῦν βαρείαν «ἦν αὐτοὸο κατεσκευάοασεν, ἵνα παίξῃ αὐτήν ὡο δοκίμιον».

⁴ Γνωστοὸν εἶναι ὅτι οἱ ἀρχαίοο ἀθληταὶ προπονούμενοο ἐσηκῶνον βάρη, J. Krause, Die Gymnastik und Agonistik der Hellenen 2.657.

⁵ Ἐν ποιήματι ἐκ Τήλου καὶ Νισύρου φέρεται

*καὶ πάνω 'ο το δωμάτιοο μαο ἔχει βαρὸ δοκίμιν
κ' ἀπὸ τὸ πάρη πάνω του ἀ μείνη μὲ τὴν κόρην*

ἐν ἑτέρωο, γαμηλίω τούτωο, ἐξ Ἡπειροο λέγει ἡ κόρη

*λίθάρ' ἔχου 'ο τὴν πόρτα μου, δοκίμι 'ο τὴν ἀλή μου
κ' ὄποιοο τὸ σ' κῶο' ἀπὸ τ' ἑοῦο, ἐκείοο θεο γὰ μὲ πάρη*

τέλοο ἐν ἄλλω ποιήματι (Ν. Πολίτου, Ἐκλογαὶ 70) φέρεται

*μέοο 'ο τὸ περιθόλι μου 'ο τὴ μέση τῆο ἀλήοο μου
μάρμαροο ἔχει ὁ ἀφέντηοο μου, δοκίμιν τῆο ἀγάπηοο
κ' ὄποιοο βρεθῆ καὶ πιάση το κ' ὄπίσω του τὸ ρίξῃ
ἐκεinoο εἶν' ὁ ἄντραοο μου κ' ἐγὼ ἡ ποθητή του*

οκηνή, ἦτιοο ὑπενθυμίζει πωο τοὺο μνηοτήραο καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Ὀδυσσεώοο ἔνταοιν τοῦ τόξου.

γραφὴν ἐπιγεγραμμένην ὕψωσεν, ἀπὸ τῆς γῆς Εὐμάστῃς ὁ Κριτοβούλου εἰς δὲ τὸ Πελόπειον τῆς Ὀλυμπίας εὗρέθη λίθος βάρους 123,5 χιλιογράμμων, ὃν, κατὰ ἐγκεχαραγμένην ἐπιγραφὴν, ὁ Βύβων ὕψωσεν διὰ τῆς ἑτέρας χειρὸς μέχρι τοῦ ὕψους τῆς κεφαλῆς¹.

Η ΣΦΑΙΡΟΒΟΛΙΑ

Γνωστὸν τυγχάνει ὅτι ὁ σφαιρισμός, ὡς γυμναστικὸν παίγνιον, ἦτο συνηθέστατος παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ ἐξηκολούθησεν ὡν τοιοῦτος μέχρι καὶ τῶν πρώτων μ. Χ. αἰώνων. Κατὰ τὸν Β' ἐπὶ παραδείγματι αἰῶνα Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς γράφει «ἀνδρῶν δὲ οἱ μὲν γυμνοὶ καὶ πάλης μετεχόντων, οἱ δὲ καὶ σφαῖρα τῇ μικρᾷ παιζόντων τὴν φαινίνδα παιδιάν, ἐν ἡλίῳ μάλιστα²». Ὡστε τότε ἀκόμη διὰ τῆς μαλακῆς μικρᾶς σφαίρας ἐπαίζετο ἢ φαινίνδα, καθ' ἣν, κατὰ Πολυδεύκη (Θ. 105) ῥίπτων τις τὴν σφαῖραν ἐστοχάζετο μὲν ἑνός, ἄλλον δ' ἐπληττε.

Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα ὁ Ἀρτεμίδωρος³ πιστοποιεῖ ὅτι «φιλονίκως οἱ σφαιρίζοντες παίζουσι, ὁσάκις δ' ἂν λάβωσι τὴν σφαῖραν τσαυτάκις ἀντικρούουσι⁴.» Γυμνάσιον μὲ σφαῖραν ἔπειτα ἀναφέρουσι καὶ τὰ ἐρμηνεύματα τοῦ Πολυδεύκου (σ. 215, Boucherie) καὶ ὁ Ἀμασ. Ἀστέριος (P. G. 40. 217).

Βραδύτερον, ὅταν ὁ Θεσσαλονίκης Εὐδοκῆσιος σχολιάζων τὴν ἐν Ὀδυσσεΐα περιγραφομένην σκηνήν, καθ' ἣν ἡ Ναυσικᾶ ἐσφαίριζε μετὰ τῶν συντρόφων τῆς, λέγει (1153.63) «ἐν τούτοις δὲ πρώτα μὲν ρητέον ὡς καὶ πάλαι ποτὲ τὸ σφαιρίζειν διὰ σπουδῆς ἦγετο» ἀφίνει σαφῶς νὰ ὑπονοηθῇ ὅτι σύνηθες ἦτο καὶ κατὰ τοὺς χρόνους του τὸ σφαιρίζειν.

Τὸ διὰ μικρᾶς σφαίρας γυμνάσιον μετὰ ταῦτα συνίστα καὶ ὁ Ἀκτουάριος⁵.

Τώρα πῶς ἐπαίζετο ἢ μικρὰ σφαῖρα, δὲν λέγεται ὅτι διὰ τῆς φρ. «τὸ διὰ μικρᾶς σφαίρας γυμνάσιον» ἐννοεῖται τὸ σημερινὸν φουτ-μπόλ καὶ λούουν τέννις, ὡς ὑπεστηρίχθη⁶, δὲν ἀποδεικνύεται.

Ὁ αἰοίδιμος Λάμπρος γράφων περὶ τῶν ἀγώνων παρὰ Βυζαντινοῖς παρατηρεῖ ὅτι λέγοντες σφαῖραν δὲν πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν κατὰ τὴν τότε ἐποχὴν τὴν σιδηρᾶν, τῆς ὁποίας γίνεται χρῆσις εἰς τὴν σφαιροβολίαν, ἀλλὰ τὴν μικράν, τὴν κοινῶς λεγομένην τόπι⁷.

¹ Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 268.

² Κλήμεντος, Παιδαγ. 3.10 (σ. 265. 13).

³ Ἀρτεμίδωρος, Ὀνειροκρ. 4. 69 (σ. 244. 18).

⁴ Καὶ ὁ Γαληνὸς δ' ἔγραψε περὶ τοῦ διὰ μικρᾶς σφαίρας γυμνασίου.

⁵ Ἀκτουαρίου, Περί ἐνεργειῶν καὶ παθῶν τοῦ ψυχικοῦ πνεύματος βιβλ. 2. 11 (Ideler, Physici et medici Graeci minores 1. 374. 9). Βλ. καὶ J. Krause, Die Byzantiner des Mittelalters σ. 306.

⁶ Τοῦτο ὑπεστήριξεν ὁ Ἀ. Ἀδαμαντίου ἐν τῷ ἄρθρῳ Ἑλλάς τῆς Μεγ. Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας σ. 973.

⁷ Σπ. Λάμπρου, Οἱ γυμναστικοὶ ἀγῶνες παρὰ Βυζαντινοῖς (Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες τευχ. Μαρτίου - Ἀπριλίου 1896 σ. 59).

Τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές. Διὰ τὸ νὰ γίνεται μνεῖα τῆς μικρᾶς σφαίρας, ἀσφαλῶς πρέπει νὰ ὑπῆρχε καὶ μεγάλη, βαρεῖα, πρὸς ἐπίδειξιν ἀνδρείας ριπτομένη. Ὅτι τοῦτο οὕτως ἔχει, δεικνύει τὸ ἐν τοῖς Πανδέκταις λεγόμενον ὅτι τὸ παίζειν ἐπὶ χρήμασιν ἀπαγορεύεται, ἐκτὸς ἂν τις ρίπτῃ σφαῖραν, ὅπερ ἀνδρείας ἔνεκα γίνεται¹.

ΤΟ ΤΖΥΚΑΝΙΟΝ

¹ Ἀγώνισμα διὰ σφαίρας, ὅπερ ὡς σφαιρισμὸς χαρακτηρίζεται, συχνὰ ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων. Ἐνταῦθα ὁμως πρόκειται περὶ εἰδικοῦ γυμναστικοῦ παιγνίου, ὅπερ εἶναι γνωστὸν καὶ μὲ τὸ ξενικὸν τοῦ ὄνομα τζυκάνιον, ἀφ' οὗ tshu-gan Περσιστὶ σημαίνει ἐλαύνειν τὴν σφαῖραν².

Τὸ παιγνίδιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐκ τῆς κατωτέρω περιγραφῆς θὰ φανῆ, εἶναι τὸ σημερινὸν rolo, εἰσήχθη, φαίνεται, εἰς τὸ Βυζάντιον ἐκ τῆς Περσικῆς αὐτῆς, ἔνθα συνειθίζετο, καὶ δῆ, πιθανῶς, ἐπὶ Θεοδοσίου τοῦ Β'³, ὅστις καὶ εἰδικὸν στάδιον ἐν τοῖς ἀνακτόροις ἵδρυσεν, ὅπερ ὡς τζυκανιστήριον εἶναι γνωστὸν⁴ καὶ ὅπερ καὶ ὡς σφαιροδρόμιον χαρακτηρίζεται⁵, λέξις, ἣτις καὶ αὐτὸ τὸ παιγνίδιον δηλοῖ⁶. Ἦτο δὲ τὸ ἀγώνισμα⁷ τοῦτο ἴδιον τῶν βασιλέων καὶ εὐγενῶν, ὡς σαφῶς δηλοῦσι τὰ κείμενα, τὰ ὅποια ὁμιλοῦσι περὶ αὐτῆς «ἐνθα μεθ' ἵππου σφαιρίζειν βασιλεῦσί τε καὶ

¹ Πανδέκται 11.5.2.1.

² Ἐάν τις ἴδῃ ὅτι ἐφ' ἵππου. . . ἐλαύνει τὴν σφαῖραν, ἦτοι τζυκανίζει Ἄχμετ, Ὀνειροκρ. κεφ. 154 (σ. 112. 20). Ὑπάρχουσιν οἱ σχετίζοντες τὴν λ. πρὸς τὸ Ἑλληνικὸν τυκάνη Βλ. Ἀδαμαντίου, Ἐνθ' ἂν. 973,

³ Karl Roth, Sozial und Kulturgeschichte des byzantinischen Reiches σ. 59.

⁴ Περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ τζυκανιστηρίου τούτου τοῦ ὑπὸ Θεοδοσίου τοῦ Β' ἰδρυθέντος καὶ καταστραφέντος ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Α', ἵνα κτίσῃ τὴν Νέαν Ἐκκλησίαν καὶ τὸ ὁποῖον ἐπλάτυνε Μιχαῆλ ὁ Δούκας, βλέπε Ψευδοκωδινού, Τὰ Πάτρια τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Preger 2. 195. 12, 225 ἔξ.) καὶ J. Ebersolt, Le grand palais de Constantinople σ. 74. 140. 141. 147. 151. 160. 173. 174. 215, τὰ σχόλια εἰς τὴν ἔκθεσιν τῆς βασιλείου τάξεως Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου 2. 362. 363 (Βόνν.). Du Cange, Constantinopolis Christiana βιβλ. 2. 123. 124 Σκ. Βυζαντίου, Ἡ Κωνσταντινούπολις 1.211.

⁵ Μετὰ τὴν τοῦ σφαιροδρομίου ἔξοδον Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως 381. 21.

⁶ Ἐκεῖ νὰ ἴδῃς παιζόμενον ἔνδον τὸ σφαιροδρόμιον

Hesseling - Pernot, Poèmes Prodromiques III. 295 β. Τὸ σφαιροδρόμιον οἱ ἐκδῶται μεταφράζουσι γενικῶς sorte de jeu de boule.

⁷ Περὶ τοῦ τζυκανίου βλ. καὶ Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 401, 403, 404. Περὶ τοῦ ἀγωνίσματος φαίνεται ὅτι ἔγραψε μελέτην καὶ ὁ Du Cange. Βλ. τὸ Ἑλληνικὸν τούτου γλωσσάριον, ἐν λ. τζυκάνιον. Βλ. καὶ J. Ebersolt, Mélanges d'histoire et d'archéologie byzantines σ. 44.

τοῖς τῶν εὐδαιμόνων παισὶ καθέστηκε σύνηθες¹, διεξήγετο δὲ ἐφίππων ὄντων τῶν ἀγωνιζομένων² καὶ χρησιμοποιοῦντων ἵππους εἰδικῶς διὰ τὸ ἀγώνισμα γυμνασμένους³.

Ἐπαίξετο δὲ τὸ παιγνίδιον τοῦτο, ὅπερ ἐξηκολούθησε μέχρι καὶ τῶν τελευταίων χρόνων τῆς αὐτοκρατορίας⁴, ὡς ἐξῆς, κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κιννάμου, ὅστις καὶ τὴν ἀκριβεστέραν αὐτοῦ δίδει περιγραφὴν γράφων· «Νεανίαί τινὲς εἰς ἴσα διαιρεθέντες ἀλλήλοις, σφαῖραν σκύτους μὲν πεποιημένην, μήλω δὲ παρεμφερῆ τὸ μέγεθος εἰς χῶρόν τινα ὑπτιον ἀφιάσι, ὃς ἂν δῆλα δὴ συμμετρησαμένοις αὐτοῖς δόξῃ, ἐπ' αὐτὴν τε οἶόν τι ἄθλον ἐν μεταίχμιῳ κειμένην ἀπὸ ρυτῆρος ἀντιθέουσιν ἀλλήλοις ράβδον ἐνδέξια χειριζόμενος ἕκαστος συμμέτρως μὲν ἐπιμήκη, εἰς δὲ καμπὴν τινα πλατεῖαν ἄφνω τελευτῶσαν ὡς τὸ μέσον χορδαῖς τισι χρόνῳ μὲν ἀθανθείσαις ἀλλήλαις δὲ δικτυωτόν τινα ξυμπελεγμέναις διαλαμβάνεται τρόπον. Σπουδὴν μέντοι ἐκάτερον πεποιήται μέρος, ὅπως ἂν ἐπὶ θάτερον προτερήσαντες μεταγάγῃσι πέρας, ὃ δηλονότι ἀρχῆθεν αὐτοῖς ἀποδέδασται. Ἐπειδὰν γὰρ ταῖς ράβδοις εἰς ὅποτερονοῦν ἐπειγόμενος ὁ σφαῖρος ἀφίκηται πέρας, τοῦτο ἢ νίκη ἐκείνῳ τῷ μέρει γίνεται⁵».

Τὴν περιγραφὴν ταύτην συμπληροῖ κατὰ τὸν IB' αἰῶνα Νικηφόρος ὁ Χρυσοβέργης γράφων. «Ἔστι καὶ ἄλλο τι παρὰ τοῖς τῶν αὐτοκρατόρων γυμναστικοῖς, ἐκεῖνο λέγω τὸ ἀπὸ ξύλου ρυθμισθὲν εἰς ἐκτόρῳσιν, ὅποιον οὐχ ὡς τὰ δόρατα δολιχόν, ἀλλ' ἐπὶ συμμετρίαν μὲν μεγεθύνεται, πρὸς δὲ τῷ ἄκρῳ περιγναπτόμενον κυκλικῶς ἐπὶ λεπτοῦφεϊ σχοινίῳ περαίνεται. Ἐπειτα σφαίρας ἐκτιναγείσης ὁ αὐτοκράτωρ ἱππότης ὄξυδρομῶν τὴν σφαῖραν ἐν τῷ ξύλῳ προήρπασε μηδὲ τῆς γῆς προσψαύουσας μονονού⁶». Προσθέτει δὲ καὶ ὁ Νικηφόρος Βλεμμύδης ὅτι ὁ Βασιλεὺς ἐθεᾶτο «ποτὲ μὲν ἐν τῇ δεξιᾷ, ποτὲ δὲ ἐν τῇ ἀριστερᾷ ἐν τῷ μετεωρίζειν εἰς ὕψος διὰ τοῦ δίνου τὴν σφαῖραν, ὃ δὴ κοινῶς ὀνομάζεται τζυκάνιον⁷».

¹ Κατὰ τοὺς Συνεχίζοντας τὸν Θεοφάνη (328.12) Βλ. καὶ Γενεσίου, Βασιλειῶν 127.9, Ἄννης Κομνηνῆς, Ἄλεξ. 446.10 Ἀχμέτ, Ὀνειροκ. κεφ. 154 (σ. 112.20) «ἐάν τις ἴδῃ ὅτι ἐφ' ἵππου ἅμα τῷ βασιλεῖ ἢ μεγιστᾶσιν ἐλαύνει τὴν σφαῖραν, ἦτοι τζυκανίζει». Βλ. καὶ Νικῆτα Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 675 Καὶ ὁ Κίναμος λέγει (263 Βόνν.), ὅτι τὸ παίγνιον ἦτο εἰθισμένον «βασιλεῦσι καὶ παισι βασιλέων».

² Βλ. τὰ λεξικά τοῦ Σουΐδα καὶ Φωτίου ἐν λ. ἐφίππιον.

³ Ὁ Ψελλὸς ἐν τῇ χρονογραφίᾳ του (Κ. Σάθα, Μεσ. βιβλ. 4. 171) ὀμιλεῖ περὶ ἀπωλείας ἵππου «τῶν πρὸς τὴν σφαῖραν ἐπιτηδείων».

⁴ Κατὰ τὸν Παχυμέρη ν₁ (βιβλ. 2. σ. 105.1) Μιχαὴλ ὁ Παλαιολόγος «κοντοῖς καὶ σφαίραις τοῖς ἀρχοῦσι συνιπάξετό τε καὶ συνέπαιξε καὶ τρυφὴ ἦν τοῖς βλέπουσι τὰ πρᾶττόμενα».

⁵ Κιννάμου, Ἱστορ. 263,17 ἐξ. Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 404.

⁶ Max Treu, Nicephori Chrysobergae ad Angelos orationes tres σ. 31.

⁷ Βλεμμύδου, Ὅποιον δεῖ εἶναι τὸν βασιλέα Βλ. Du Cange ἐν λ. τζυκάνιον.

Τὸ ἀγώνισμα τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐχρειάζετο χῶρον εὐρύν, στάδιον ἢ κιάμπον, ἀπῆται μεγάλην εὐκαμψίαν καὶ ἔλιγμους «ὕπτιάζειν τε γὰρ αἰεὶ ὡς λέγει ὁ Κίνναμος¹ καὶ ἰσχυρίζετο ἀνάγκη τὸν ταύτην μειόντα ἐν κύκλῳ τε περιελίσσειν καὶ παντοδαπούς ποιεῖσθαι τοὺς δρόμους τοσοῦτοις τε κινήσεων

Εἰκ. 6. Πῶς ἐπαίξετο τὸ τζυκάνιον. Ἐκ Περσικοῦ χειρογράφου τοῦ 17^{ου} αἰῶνος. (Arménac bey Sakisian, *La miniature Persane du XIIe au XVIIe siècle*, Pl. 32 fig. 48).

ὑπενηγῆθαι εἶδεσιν, ὅσους δήπου καὶ τὴν σφαῖραν ξυμβαίνει», τὸ ἀγώνισμα, λέγομεν, τοῦτο ἦτο ἐπικίνδυνον, «παιδιὰ ὀλισθηρὰ καὶ κινδυνώδης», διότι πολλάκις ἐν τῇ ὁρμῇ τοῦ παιγνίου ἢ οἱ ἵπποι κατωλίσθαινον ἢ καὶ οἱ ἵππεις συνεκρούοντο. Ἀναφέρονται μάλιστα οὐ μόνον τραυματισμοὶ παικτῶν, ἀλλὰ

¹ Κίνναμος, Ἔνθ' ἀν.

καὶ θάνατοι δούλων, οἵτινες συνοδεύοντες τοὺς κυρίους καὶ παρακολουθοῦντες τὸ ἀγώνισμα συνέπιπτε νὰ ὠθηθῶσι παρακαίρως¹.

Συνίστατο δ' ἡ ἐπιτηδειότης τοῦ τζυκανιστοῦ οὐ μόνον νὰ μὴ ἀφήσῃ τὴν ἀπαξ μετεωρισθεῖσαν σφαῖραν νὰ πέσῃ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ νὰ διελάσῃ αὐτὴν διὰ τοῦ ἀντιθέτου τέρματος, ἀλλὰ καὶ νὰ ρίψῃ αὐτὴν πολὺ πέραν αὐτοῦ, ἣν ἱκανότητα ἐπαινεῖται ὅτι ὑπὲρ πάντας τοὺς συγχρόνους εἶχε Βασίλειος ὁ Μακεδών². Συνέβαινον δ' ἐνίοτε καὶ δυστυχήματα μὲ τὴν ἔξω τοῦ τέρματος ριπτομένην σφαῖραν καὶ οἱ νόμοι ὀμιλοῦσι περὶ εὐθύνης κουρέως εἰς τὴν χεῖρα τοῦ ὁποίου κουρευόντος ἐρρίφθη αὕτη προκαλέσασα τὴν λαρυγγοτόμησιν τοῦ κουρευομένου δούλου³.

Παρὰ τὸ τζυκάνιον μνημονευτέον καὶ τὸ ἐξῆς γυμναστικὸν παίγνιον, ὅπερ συνήθως ἐπαίξεν ὁ Τζιμισκῆς. Ὁ βασιλεὺς οὗτος, κατὰ τὸν Κεδρηνὸν (2. 416) «σφαῖραν ἐκ σκύτους κατειργασμένην ἐν πυθμένι ὑελίνου σκύφου τιθεὶς τὸν ἵππον μύωπι κεντριζῶν θαμὰ καὶ τὸν δρόμον ἐπιταχύνων, ράβδω παίων τὴν σφαῖραν αὐτὴν μὲν ἀναθρώσκειν καὶ πέτεσθαι κατειργάζετο, τὸ δὲ σκύφος ἐπὶ χῶρας ἔμενεν ἀμετακίνητον».

Η ΔΙΑ ΡΑΒΔΩΝ ΣΥΜΒΟΛΗ

Οἱ ἀρχαῖοι ἔφηβοι κατὰ τὰς ἀσκήσεις των γνωρίζομεν ὅτι μετεχειρίζοντο ἀπλᾶς ράβδους⁴. Ἄν τῶρα ἡ μεσαιωνικὴ ραβδομαχία εἶναι συνέχεια τῆς ἀσκήσεως ταύτης ἀγνοοῦμεν. Πάντως βέβαιον εἶναι, μ' ὄλον ὅτι αἱ σχετικαὶ πληροφορίαι εἶναι σπάνιαι, ὅτι κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς χρόνους ὑπῆρχεν ἀγωνιστικὴ παιδιὰ διὰ ράβδων γινομένη. Ἐν τῷ ἐθνικῷ ἡμῶν τοῦλάχιστον ἔπει λέγεται⁵

*ἐλάτε, ἀγοῦροι, νὰ πάρωμεν ὑπόκοντα ραβδία,
νὰ πορευθῶμεν εἰς ὀμαλίαν, νὰ δώσωμεν ραβδέας
κι' εἴτις νικήσῃ τὸν ἕτερον, ἄς πάρῃ τὸ ραβδί του.*

Εἶπε δὲ καὶ ὁ Βαλσαμῶν ἐρμηνεύων τὸν ΙΓ' κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου⁶ «πολλοὶ δὲ ἀνελόντες ἀνθρώπους ἐν καιρῷ τῆς μετὰ ράβδων

¹ Πανδέκται 9. 2. 52. 4, Σύνοψις Φ. 6. 13 (Zach. v. Lingenthal JGR. 5. 672). Ἐν τῷ βίῳ Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε (Σπ. Λάμπρου, Ν. Ἑλλην. 3. 172. 15) περιγραφομένου τοῦ ἐν Σπάρτῃ τζυκανιστηρίου, γίνεται λόγος περὶ θροῦ ἀσήμου καὶ βοῆς πολλῆς τῶν συνηλυθόντων.

² Γενεσιίου, Βασιλειῶν 127.5 ἔξ.

³ Πανδέκται 9. 2. 11, Ἐπιαναγωγὴ aucta 52. 20, Βασιλικὰ 2. 1.

⁴ Pauly-Wissowa, RE ἐν λ. ἀκόντιον 1184.

⁵ Διήγησις τοῦ Διγενῆ στίχ. 1635 (Μηλιαράκη) στίχ. 690 (Hesseling), Μεγάλῃ Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ σ. 973.

⁶ Ράλλη - Ποτλή, Σύνταγμα 4. 133.

παιγνικῆς συμβολῆς μετὰ φονέων ἐλογίσθησαν ἐκουσιακουσίων οἷα τοῦ τοιοῦτου παιγνίου μὴ ὄντος ἀπὸ τῶν ἐπεγνωσμένων τῶ νόμῳ πέντε παιγνίων τῶν καὶ ἀγῶνων λεγομένων».

Τὸ ἀγωνιστικὸν αὐτὸ παιγνίδιον εἶναι τὸ κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας γνωστὸν μὲ τὴν Τουρκικὴν λέξιν τζιρίτιν¹, τὸ ὁποῖον νῦν συχνότατα τελεῖται ἐν Κύπρῳ. Ἐν τῇ μεγαλονήσῳ δῆλα δὴ αὐτῇ κατὰ τὰς ἐπισήμους ἐσοτὰς καὶ πανηγύρεις προσερχόμενοι οἱ μέλλοντες ν' ἀγωνισθῶσι παρατάσσονται κατὰ τὰ ἄκρα πεδιάδος ἔφιπποι εἰς δύο ομάδας, κρατοῦντες ἕκαστος δέσμη μακρῶν βεργῶν, αἱ ὁποῖαι λέγονται τσυριττόβεργες. Ἀρχομένης τῆς παιδιᾶς, ἔκκινεῖ ἐκ τῆς μιᾶς ομάδος ἱππεύς, ὅστις τρέχων πρὸς τὸ μέρος τῆς ἀντιθέτου κάμνει στροφὴν, ἵνα κάμψη τὸ κατὰ τὸ κέντρον τῆς ἀποστάσεως ὑπάρχον σῆμα, ἐν ᾧ συγχρόνως δευτερός, ἐκ τῆς ἐτέρας παρατάξεως, ἀπὸ ρυτιῆρος ἐλαύνων προσπαθεῖ, ρίπτων τὴν βέργαν, νὰ κτυπήσῃ τὸν πρῶτον. Εἰς ἐπικουρίαν τῶν δύο τούτων ἐξέρχονται ἑκατέρωθεν ἄλλοι καὶ οὕτως ὁ ἀγὼν γενικεύεται, ἑκάστου προσπαθοῦντος νὰ κτυπήσῃ διὰ τῆς βέργας τοῦ τὸν ἀντίπαλον, ὅστις πάλιν προσπαθεῖ ἢ νὰ συλλάβῃ τὴν κατ' αὐτοῦ ριπτομένην ράβδον, ἢ νὰ τὴν ἀποκρούσῃ κτυπῶν αὐτὴν διὰ τῆς ἰδίας ἢ διὰ διαφόρων ἔλιγμων καὶ κλίσεων ν' ἀποφύγῃ τὸ κτύπημα αὐτῆς. Τὸ παιγνίδιον εἶναι πολὺ θεαματικόν, ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνον συγχρόνως, πολλάκις δὲ κατὰ τὴν διεξαγωγὴν αὐτοῦ οἱ ἀνταγωνιζόμενοι πληγώνονται, ἐνίοτε δὲ καὶ ἔνεκα πτώσεως ἐκ τοῦ ἵππου ἢ καιροῦ κτυπήματος, φονεύονται².

Ἀνωτέρω εἶπον ὅτι ἡ ἄρσις βαρῶν, τὸ δοκίμιον, εἶναι καὶ μεσαιωνικὸν ἀγώνισμα καὶ σημερινόν, τὸ αὐτὸ δὲ πιστοποιῶ καὶ διὰ τὴν ραβδομαχίαν. Ἐντεῦθεν ἀφορμὴν λαμβάνων ἐκφράζω τὴν εὐχὴν, ἵνα εὐρεθῇ τρόπος συλλογῆς τῶν κατὰ τόπους ἀγωνισμάτων καὶ ἀγωνιστικῶν παιγνίων, τὰ ὁποῖα μακρὰν ἔχουσι τὴν παράδοσιν, ὄντα ἐθνικά. Ἡ προκήρυξις ἐνὸς σχετικοῦ διαγωνισμοῦ μὲ θέμα Νεοελληνικοὶ ἀγῶνες καὶ ἀγωνιστικὰ παίγνια θὰ ἦτο λίαν σκόπιμος.

ΤΑ ΚΛΩΤΣΑΤΑ

Θεόδωρος ὁ Πρόδρομος ἐν τῷ κατὰ τῶν ἡγουμένων ποιήματί του, περὶ διασκεδάσεων τὸν λόγον ποιούμενος, μεταξὺ ἄλλων, γράφει καὶ τὰ ἑξῆς:

*ἐκεῖ νὰ εἶδες τὸν Χονδρὸν μετὰ τοῦ Κολολέοντος
πῶς κουρατλιζοῦν ἔμνοστα καὶ κρούσιιν καὶ κλωτσαῖτα*³.

¹ Ἐν Φιλιππουπόλει τζιρίτ' λέγεται τὸ ἀκότιον. Ἀνάγνωθι καὶ τὰ γραφέντα ὑπὸ Δ. Καμπούρογλου ὑπὸ τὸν τίτλον τὸ τζιρίτι ἐν τῇ Ἐφημερίδι Ἐστία τῆς 18ης Ἰουνίου 1931.

² Αἱ πληροφοροῖαι ἐλήφθησαν ἐκ δελτίων τοῦ ἱστορικοῦ λεξικοῦ τῆς δημόδους Ἑλληνικῆς γλώσσης.

³ Hesselting - Pernot, Poèmes Prodromiques III. 295 g.

Γνωστοῦ ὄντος ὅτι κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους κλοτσᾶτα ἐλέγοντο οἱ κοινῶς νῦν κλοτσιές, τὰ λακτίσματα δηλαδὴ ¹, ἔχομεν ἐνταῦθα γυμναστικὸν παίγνιον μὲ λακτίσματα σχετιζόμενον. Τοῦτο κατὰ τὸν ΙΕ΄ αἰῶνα ἀναφέρει καὶ ὁ Κρής Στέφανος Σαχλίκης γράφων ἐν τῇ διηγῆσει του ὅτι οἱ εὐθυμοῦντες συμπατριῶταί του, ἀφ' οὗ πῖον

*Καὶ τότε ἀπομαζώνονται μοῖρα εἰς τὸ λιβάδι,
ἄλλοι ἀγαποῦν τὸ πάλαιμα, ἄλλοι νὰ τραγοδοῦσιν
ἄλλοι νὰ παίζουν τὲς λακτὲς καὶ νὰ συρομαδοῦσι*².

Ὅποῖόν τι ἦτο τὸ παίγνιον τοῦτο, τὸ ὁποῖον καὶ παλαιότερα καὶ σημερινὰ παροιμία ἀναφέρουσιν ³, εἶπον πραγματευόμενος περὶ αὐτοῦ ἐν τοῖς Κυπριακοῖς Χρονικοῖς ⁴, συντόμως δ' ἐπαναλαμβάνων τὰ ἐκεῖ εἰρημένα, λέγω ὅτι τὸ παιγνίδιον εἶναι τὸ ἐν Κύπρῳ σφζόμενον καὶ «πάτσος κλῶτσος» λεγόμενον, καθ' ὃ δύο πρόσωπα τοποθετούμενα ἀπέναντι ἀλλήλων καὶ δι' ὠρισμένης ἀποστάσεως χωριζόμενα, προσπαθοῦσιν, ἐρρῦθμος καὶ ὑπὸ τοὺς ἦχους μουσικῶν ὀργάνων πηδῶντα, ἢ νὰ κτυπήσωσι τὸν ἀντιμέτωπον εἰς τὸ πρόσωπον ἢ νὰ τὸν λακτίσωσι ⁵. Τὸ παίγνιον, ὡς λέγουσιν, εἶναι ἀρχετὰ ἐπικίνδυνον, δι' ὃ καὶ σπανίως μετέχουσι τούτου οἱ ἀθληταί ⁶.

Εἰς τὰ ἐθνικὰ λοιπὸν παίγνια, περὶ ὧν ἀνωτέρω ὠμίλησα, ἃς προστεθῆ καὶ τὸ παρὸν καὶ ἃς ἐξαρθῆ καὶ ἐνταῦθα ἄπαξ ἔτι ἡ σημασία τῆς Κύπρου ὡς θεματοφύλακος καὶ ἄλλων στοιχείων μὲ τὸν μεσαιωνικὸν ἡμῶν βίον, τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν πολιτισμὸν σχετιζόμενων καὶ δὴ καὶ μὲ τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰ ἀγωνίσματα.

Η ΤΖΟΣΤΡΑ ΚΑΙ Ο ΤΟΡΝΕΜΕΣ

Μένει, ἵνα ὀμιλήσωμεν περὶ δύο ἀγωνισμάτων, τὰ ὁποῖα καὶ ξενικὸν φέροντα ὄνομα, συνηθίζοντο πολὺ παρ' ἡμῶν μεταξὺ τῶν εὐγενῶν, ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Φραγκοκρατίας καὶ τῶν ὁποίων τὴν ἀρχὴν καὶ εἰσαγωγὴν ἀνά-

¹ «Μετὰ κλωτσάτων ἔξω ἐδίωξαν» «τὰ ροῦχα αὐτῶν ἀνακωλώνοντες ἔκρουον κλωτσᾶτα αὐτούς» Νικητὰ Χωνιάτου, Χρον. Διήγ. 194. 27 Β, 396. 30· ραθαπυγίζειν δὲ τῷ σιμῷ τῷ ποδὶ τὸν γλουτὸν παίειν. ὡς εὔρηται ἐν Ἰπεῦσιν Ἀριστοφάνους, τὸ λεγόμενον παρὰ τοῖς ἰδιώταις κλοτσᾶτον (Ἡρωδιανὸν, Ἐπιμερισμοὶ σ. 288 (Boissonade).

² Σαχλίκη, Ἀφήγησις παράξενος στίχ. 254 (Παπαδημητρίου).

³ Βγήκε ὁ γέρωσ 'ς τὸ κλοτσᾶτο καὶ ἡ γραϊὰ 'ς τὸ κωπελλάτο, ἢ μπῆκε ὁ γέρωσ 'ς τὰ κλοτσᾶκια, εἰρωνικῶς ἐπὶ τῶν ἐπιχειροῦντων νὰ μετᾶσχῃσι πράξεαν, πρὸς ἃς εἶναι ἀνίκανοι, Ν. Πολίτου, Παροιμ. 3. 579.

⁴ Φ. Κουκουλέ, Τὸ Βυζαντινὸν παιγνίδιον κλοτσᾶτα (Κυπριακὰ Χρονικὰ 1935 σ. 24 ἔξ.).

⁵ Α. Σακελλαρίου, Κυπριακὰ 1.629, 704, Γ. Λουκά, Φιλολογικαὶ ἐπισκέψεις 101.

⁶ Γ. Λουκά, Ἔνθ' ἀν.

γουν εις τους Φράγκους. Ταῦτα εἶναι ἡ τζόστρα¹ ἢ τζούστρα (Γρηγοράς) ἢ γιόστρα ἢ τζούστα² ἢ τζουστρία³ καὶ ὁ τορνεμὲς ἢ τορνεμέντον⁴.

Τὰ δύο ταῦτα ἀγωνίσματα ἐνίοτε συγχέονται⁵, εἶναι ὁμοῦ σαφῶς ἀλλήλων διεσταλμένα, διότι τζόστρα μὲν εἶναι ἡ μονομαχία ἀνδρὸς πρὸς ἕτερον ἔφιππον ἄνδρα, τορνεμὲς δὲ ἡ συμπλοκὴ δύο ομάδων ἐφιππων ἀντιμετώπων⁶. Ἐκαλοῦντο δ' Ἑλληνιστὶ ἢ μὲν τζόστρα ὑπὸ τῶν συγγραφέων καὶ ἀσιδήρος διαδορατισμός, ὡς δ' ἐγὼ πιστεύω, παλαιότερον Κυϊντανὸς κόνταξ, ὁ δὲ τορνεμὲς ξυλοκονταρία⁷ ἢ κονταροκτύπημα.

Ἐκ τῶν ἀγωνισμάτων τούτων ἡ τζόστρα ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ χρονικοῦ τοῦ Μορέως ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς συγγραφῆς τοῦ ὁποῦ εἶχεν ἐκπέσει⁸, πολ- λάκις δὲ καὶ ὑπὸ τῶν ἐπυλλίων τῶν τελευταίων αἰώνων⁹.

Μνειάν τῆς τζόστρας, ἥτις συνίστατο εἰς τὸ νὰ πλήξη ὁ ἔφιππος καὶ ἀσπίδα καὶ περικεφαλαίαν φέρων ἀγωνιστῆς τὸν ἀντίπαλόν του διὰ τοῦ κονταρίου του καὶ νὰ προσπαθήσῃ δι' ἰσχυροῦ πλήγματος νὰ τὸν καταρρίψῃ, ἔχομεν παρὰ Καντακουζηνῶ (Ἱστορ. 1. 205). Μετὰ ταῦτα ἀκριβῆ περιγραφὴν αὐτῆς κάμνει ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς (1. 482. 10 ἔξ.) ἀναφῶν τὴν τέλεσιν αὐτῆς ἐν Διδυμοτείχῳ ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς γεννήσεως Ἰωάννου τοῦ Παλαιολόγου, υἱοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου. Κατὰ τὸν Βυζαντινὸν αὐτὸν χρονογράφον «μερίζονται κατὰ φυλὰς καὶ δήμους καὶ φρατρίας· ἔπειτα ὀπλιζοῦσιν ἀφ' ἑκατέρου μέρους ἕνα καὶ ἕνα τῶν βουλομένων τινὰς καὶ πάντη καταφράκτους καθιστῶσιν. Ἐπειτα δόρυ λαβόντες ἑκάτερος ἐν τρισὶν ὀβελίσκοις ἔσκευασμένον τὸ ἄκρον ἐπιπηδῶσι καὶ ἀπαντῶσιν εὐρώστως καὶ ὄρθουσιν ἀλλήλους τοῖς δόρασι μετὰ πάνυ γενναίαις τῆς ὀρμῆς καὶ ὁ τοῦ ἵππου καταβαλὼν τὸν ἀντίπαλον στεφανίτης ἀναγορεύεται».

Ἡ τζόστρα, ἥτις ἐτελεῖτο μέχρι τῶν τελευταίων χρόνων τῆς ἡμετέρας αὐτοκρατορίας¹⁰ ἐξηκολούθησεν ὡς κονταροκτύπημα καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν

¹ Περὶ τζόστρας Βλ. Α. Κοραῆ, Ἄτακτα 2. 422, 5. 346. *Joute* ἐλέγετο τὸ κοντάριον, τὸ ὁποῖον εἶχε μῆκος μέχρι πέντε μέτρων.

² Λεοντίου Μαχαιρά, Χρονικὸν 238. 21, 266. 2 318. 6 (Dawkins).

³ Γαλλιστὶ *jouta* καὶ Ἰταλιστὶ *giostra*, Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς 405.

⁴ *Torneamentum*, Γαλλιστὶ *tournoix*, Ε. Παυλίνη, Ἔνθ' ἄν.

⁵ Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος ὁμιλεῖ περὶ τζόστρας τελεσθείσης ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἐν ᾧ, ὡς ὀρθῶς παρατηρήθη (Ε. Παυλίνη, Ἔνθ' ἄν.) τὸ ἀγώνισμα ἦτο τορνεμὲς.

⁶ P. Lacroix, *Vie militaire et religieuse au moyen âge* σ. 172, Σπ. Λάμπρου, Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες σ. 63. Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 408.

⁷ Ἐκφρασιν ξυλοκονταριῶν ἐδημοσίευσεν ὁ Σπ. Λάμπρος ἐν Ν. Ἑλληνομν. 5. 3 ἔξ. καὶ μάλιστα σ. 13.

⁸ Σπ. Λάμπρου, Οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες σ. 63.

⁹ Ἀχιλλῆς στίχ. 123. 142. 675. 1465 (Hesseling) Βλ. καὶ τὸ χρονικὸν τοῦ Μορέως στίχ. 3366. καὶ Ν. Πολίτου, Ὁ Ἐρωτόκριτος (Λαογρ. 1. 62 ἔξ).

¹⁰ Περὶ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου λέγει ὁ Παχυμέρης (βιβλ. 2 σ. 105. 1) κοντοῖς καὶ σφαιρίαις τοῖς ἀρχοῦσι συνεπιπέτο τε καὶ συνεπαιξε καὶ τρυφή ἦν τοῖς βλέπουσι τὰ πραττόμενα. Βλ. καὶ Ν. Πολίτου, Ὁ Ἐρωτόκριτος (Λαογρ. 1. 68).

ἄλωσιν χρόνους ὅλον ἐν ἀνοῦσα καὶ μὴ ὑποστᾶσα τὴν ἐν τῇ Δύσει ἐξέλιξιν. Ἐτελεῖτο δὲ τὸ ἀγώνισμα ἐν Ζακύνθῳ μέχρι τοῦ προλαρελθόντος αἰῶνος (1739) τὴν τελευταίαν Ἑβδομάδα τῶν Ἀπόκρεω διεξαγόμενον εἰς τὴν πλατεῖαν ρούγαν, τὸν κεντρικὸν δῆλα δὴ τῆς πόλεως δρόμον.

Τοῦ ἀγωνίσματος μετεῖχον μόνον οἱ πλοῦσιοι, οἱ δὲ ἀγωνισταί, ἔφιπποι ὄντες, ἔφερον πῖλον καὶ ξίφος καὶ τρέχοντες ἐλόγγιζον ὁμοίωμα ἀνθρώπου ἢ ἀφῆρουν μὲ τὸ ξίφος ὑψηλὰ κρεμάμενον δακτυλίδιον. Ὁ ἀγὼν δ' ἠκυροῦτο, ἂν ἔπιπτε τὸ ξίφος ἢ ὁ πῖλος τῶν ἐφίππων¹.

Τὸν δὲ τορνεμὲν περιγράφει πάλιν ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς ὡς ἐξῆς: «ὁ δὲ ἕτερος τῶν ἀγῶνων τορνεμὲν προσαγορεύεται, ἔχει δὲ οὕτως μερίζονται κἀνταῦθα κατὰ φυλάς καὶ δήμους καὶ φρατρίας καὶ ὀπλίζονται πάντες ὁμοῦ. Καὶ ἀρχαιρεσιῶν γιγνομένων κλήρω λαγχάνουσι τὴν ἡγεμονίαν δύο τινὲς ἐξ αὐτῶν, ἑκατέρου μέρους ἑκάτερος . . . . καὶ συρρηγνυμένων κατ' ἴσον ἀριθμὸν ἀμφοτέρωθεν τῶν τάξεων μετὰ ροπάλων στερωῶν παίει . . . καὶ παίεται ἀφειδῶς»².

Τοὺς ἀγῶνας τούτους, καθ' οὓς ἠδύνατο καὶ τραυματισμοὶ καὶ θάνατοι νὰ συμβῶσι, περιγράφει κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν καὶ ὁ Καντακουζηνός (1.205). Περιγραφὴν παλαιότεραν τοῦ τορνεμένου ἔχομεν ὑπὸ τοῦ Νικήτα Χωνιάτου περιγράφοντος τὸν ἐν Ἀντιοχείᾳ ἀγῶνα τοῦτον μεταξὺ Φράγκων καὶ Ἑλλήνων, οὕτινος μετέσχε καὶ αὐτὸς ὁ Μανουὴλ Κομνηνός³. Τοῦ αὐτοῦ δ' ἀγῶνος περιγραφὴν ἔχομεν καὶ ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου δημοσιευθείσῃ ἐκφράσει ξυλοκονταριῶν καὶ ἐν τῇ χρονικῇ συνόψει ἀνωύμου⁴.

Ἐκ τῶν περιγραφῶν τούτων φαίνεται ὅτι κατὰ τὸν ἀγῶνα τῶν «ἀσιδήρων δορατισμῶν»⁵ οἱ ἱππεῖς τῶν ἑκατέρωθεν ὁμάδων, οἱ ὁποῖοι ἔφερον ἀσπίδας, συνεπλέκοντο ἀξίφως «ἀλλήλους δορατίζοντες καὶ τοὺς κατ' αὐτῶν ἀκοντισμοὺς ὑπεκκλίνοντες»⁶ ὅτε ἦν ἰδεῖν κατὰ τὸν ἀχαλκὸν ἐκείνον Ἄρεα πῆ μὲν κύμβαχον ἀνατρεπόμεναν ἐπὶ βρεχμὸν τε καὶ ὤμους ἄλλωσε τῆς ἀστράβης ἔκσφαιριζόμενον, ἄλλον πρηγῆ ἔξυπτιάζοντα, ἄλλον φεύγοντα καὶ ὁ μὲν ὑπὸ δέους ὠχρία τὸν ἀκοντίζοντα δεδίως, ὁ δὲ τῷ σάκει ὥσπερ ἐθάπτετο»⁷.

¹ Βλ. τὰ σημειωθέντα ὑπὸ τοῦ Κ. Καίροφύλα ἐν τῇ Ἑστίᾳ τῆς 19ης Ὀκτωβρίου 1928 καὶ τοῦ Σ. Δε Βιάζη ἐν τῷ περιοδικῷ Ὀλύμπια 1896 σ. 84-85.

² Νικηφόρου Γρηγορά, Ἱστορ. 1.482.10, 483.

³ Νικήτα Χωνιάτου, Χρονικὴ Διήγησις 142.2, ἐξ. 143.4.

⁴ Ἀνωύμου, Σύνοψις χρονικῆ (Κ. Σάθα, Μεσ. Βιβλ. 7. 245. 17, 246. 15).

⁵ Τὸ χ. Β. τῆς Χρονικῆς Διηγήσεως Νικήτα τοῦ Χωνιάτου δίδει ἐνταῦθα «μετὰ κονταριῶν ἀσιδηρῶτων».

⁶ Κατὰ τὴν ἐκφρασιν τῶν ξυλοκονταριῶν (Ν. Ἑλληνομν. 5.15) οἱ ἀγωνιζόμενοι ἦσαν ἀσπιδοφόροι πάντες καὶ τὴν αἰχμὴν προβαλλόμενοι.

⁷ Νικήτα Χωνιάτου, Χρον. Διηγ. 143. 4 Ἀνωύμου, Σύνοψις Χρονικῆ (Κ. Σάθα Μεσ. Βιβλ. 7.246).

Πιστεύεται ὅτι τὰ δύο αὐτὰ ἀγωνίσματα εἰσήχθησαν παρ' ἡμῶν ὑπὸ τῶν Φράγκων, ὠρίζεται μάλιστα ὡς χρόνος εἰσαγωγῆς αὐτῶν τὸ ἔτος 1328, κατὰ τοὺς γάμους τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου μετὰ τῆς Ἄννης τῆς Σαβανδικῆς, συμφώνως πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὅστις λέγει «καὶ τὴν λεγομένην τζουστρίαν καὶ τὰ τορνεμέντα αὐτοὶ πρῶτοι ἐδίδαξαν Ρωμαίους οὕτω πρότερον περὶ τῶν τοιούτων εἰδότας οὐδέν»¹. Ὡς ὅμως ὀρθῶς παρετηρήθη, ἀγῶνος τοῦλάχιστον τορνεμένου τέλεσιν ἔχομεν ἤδη κατὰ τὸ 1156². Ἡ εἰσαγωγή λοιπὸν αὐτοῦ πρέπει νὰ ἀναχθῆ τοῦλάχιστον εἰς τὸν ΙΒ' αἰῶνα. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἡ τζόστρα τοῦλάχιστον, ἐκ Βυζαντίου εἰσήχθη κατὰ τὸν μεσαῖωνα εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἐκεῖθεν ἐπανήλθεν εἰς ἡμᾶς κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας.

Ὡς ἀνωτέρω ἔλαβον ἀφορμὴν νὰ ἀναφέρω, μετὰ τῶν ἐπιτρεπομένων παιγνίων, αἵτινα ὤρισεν ὁ Ἰουστινιανός, ἦτο καὶ ὁ κυίντανός κόνταξ, ἀνευ πόρπη³, ὁ αὐτόξυλος δῆλα δὴ ἡ ἀσίδηρος δορατισμὸς τῶν Βυζαντινῶν ὁ ἀνευ αἰχμῆς ἢ quintaine μετὰ ταῦτα τῶν Φράγκων.

Ἄν τοῦτο, οὕτως ἔχη, τότε ἡ τζόστρα μὲ τὸ παλαιότερον ὄνομα κυίντανός κόνταξ⁴ Βυζαντινὴν ἔχει τὴν προέλευσιν κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους⁵.

Ἄλλο ζήτημα εἶναι ἂν ἔχη δίκαιον ὁ Κωνσταντῖνος Σάθας⁶ δισχυρίζομενος, χωρὶς νὰ τὸ ἀποδεικνύη, ὅτι οἱ ἐν Ἀντιοχείᾳ τελούμενοι ἱππικοὶ ἀγῶνες ἦσαν ἀπαράλλακτοι πρὸς τὴν τζόστραν.

ΦΑΙΔΩΝ ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ

¹ Καντακουζηνοῦ, Ἱστορ. 1.205. Σπ. Λάμπρου, Λεύκωμα σ. 62, καὶ τοῦ αὐτοῦ, Ἐκφρασεις τῶν ξυλοκονταριῶν (Ν. Ἑλλην. 5.13).

² Ε. Παυλίνη, Ἱστορία τῆς γυμναστικῆς σ. 406, 407.

³ Τὴν πόρπη καλεῖ κονταροσίδηρον Βλάχος ὁ Κρής ἐν τῷ λεξικῷ του.

⁴ Ὁ κυίντανός κόνταξ λέγουσιν ὅτι ἐκλήθη οὕτως ἀπὸ τινος Κοῖντου. Ὁ Meursius καὶ ὁ Bulleger ἐξήγησαν τὸ ἀγώνισμα τοῦτο ἐκ πληροφοριῶν νεωτέρων. Ἀναφέρουσι δὴλα δὴ ἀμφοτέροι μίαν ἱστορίαν τῆς Ἱερουσαλήμ, ἐν ἣ κείται· «αἱ σκηναὶ εἶχον στολισθῆ· ἀσπίδες ἐκρέμαντο ἀπὸ τῶν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους προσηλωμένων πασσάλων τὴν ἐπομένην θὰ ἐγίνετο τὸ ἔπιπτον παιγνίδιον τοῦ Quintanus. L. Becq de Fouquieres, Les jeux des anciens σ. 105.

⁵ Ἐξεταστέον, ἂν ὁ κυίντανός κόνταξ παλαιότερον ἐκ Ρώμης εἰσήχθη εἰς τὰς χώρας τῆς Ἀνατολῆς.

⁶ Κ. Σάθας, Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν κβ'.